

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ»

ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ: Η ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΩΝ
ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ Η ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ.

ΕΠΙΤΡΟΠΗ : *Επιβλέπων καθηγητής* : ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ Α.: ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
ΛΑΜΠΡΕΛΗΣ Δ.: ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
ΛΥΤΡΑΣ Α.: ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

Εισηγήτρια: ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ ΘΕΟΔΩΡΑ ΑΜ: 399Μ016

ΑΘΗΝΑ, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2002

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	3
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ Ο ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΣΚΕΨΗ	
A.1. ΟΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ	5
A.2. Ο ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΩΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΓΕΓΟΝΟΣ	14
A3. Η ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ	23
A.4. ΤΟ ΕΘΝΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΘΝΟΣ ΚΡΑΤΟΣ	28
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ	
B.1. Ο ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΩΣ ΕΙΔΟΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ	36
B.2. Η ΕΘΝΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ	42
B.3. Ο ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ	44
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ Η ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ Η ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ	
Γ.1. ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ	50
Γ.2. Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ	62
Γ.3. Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	67
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	72
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	83

Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης επιχειρείται η προσπάθεια της μελέτης γύρω από ζήτημα που αφορά τον εθνικισμό και τη σχέση του με τη θρησκεία. Στην προσπάθεια αυτή αναζητήθηκαν οι όροι και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες εμφανίστηκε ο εθνικισμός ως ιστορικό γεγονός. Αλλά και ο τρόπος με τον οποίο μία σύγχρονη ιδεολογία όπως ο εθνικισμός, χρησιμοποίησε μία άλλη ιδεολογία, τη θρησκεία.

Η προσπάθεια για τη μελέτη του εθνικισμού κατέδειξε ότι είναι αναγκαίο, πριν από την οποιαδήποτε διατύπωση υπόθεσης και πριν από την υιοθέτηση της όποιας θεωρητικής προσέγγισης, να μελετηθούν και να ορισθεί το περιεχόμενο των ορών που συνδέονται με το θεωρητικό ζήτημα του εθνικισμού. Έτσι στο πρώτο μέρος, παρουσιάζονται οι θεωρητικές προσεγγίσεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με το ζήτημα του εθνικισμού. Η μελέτη των προσεγγίσεων αυτών έδειξε καθαρά ότι είναι αδύνατο να ερευνηθεί ο εθνικισμός ως μία σύγχρονη ιδεολογία αν δεν μελετηθούν και δεν ορισθούν οι έννοιες: *εθνότητα, έθνος, εθνικό κράτος, πατριωτισμός και, εθνική ταυτότητα*, τα οποία παρουσιάζονται στα επόμενα κεφάλαια του πρώτου μέρους.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας με τίτλο Εθνικισμός και Θρησκεία επιχειρούμε να ορίσουμε την θρησκεία και να μελετήσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο εθνικισμός χρησιμοποιεί την θρησκεία προκειμένου να προσδιορίσει μία νέα συλλογικότητα το έθνος. Ταυτόχρονα επιχειρούμε να μελετήσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο εθνικισμός ξαναοργανώνει τις προϋπάρχουσες κοινωνικές αναπαραστάσεις που συγκροτήθηκαν με βάση τη θρησκεία και τον τρόπο με τον οποίο τις εντάσσει μέσα στα πλαίσια μίας σύγχρονης πολιτικής ιδεολογίας.

Τέλος στο τρίτο μέρος της εργασίας προσεγγίζουμε τον ελληνικό εθνικισμό μέσα από τη διερεύνηση της συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων και το ρόλο της Ορθοδοξίας στη διαδικασία της κατασκευής της ταυτότητας των Ελλήνων.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ

Α.1. Οι θεωρητικές προσεγγίσεις του εθνικισμού.

Ο εθνικισμός αποτελεί ένα ζήτημα για το οποίο πολλαπλές και διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις διατυπώθηκαν. Η πληθώρα αυτών των προσεγγίσεων εμπεριέχει διαφορετικές και αλληλοσυγκρουόμενες θεωρητικές υποθέσεις. Σύμφωνα μάλιστα με τον Hroch¹, όλα τα τεκμηριωμένα συμπεράσματα σχετικά με τον εθνικισμό και όλες οι θεωρίες θα πρέπει να αποτελέσουν σχέδια για περαιτέρω έρευνα.

Η αδυναμία ύπαρξης ενός γενικά αποδεκτού ορισμού του εθνικισμού είναι αποτέλεσμα της πολλαπλότητας της τυπολογίας και της ορολογίας που προτείνεται από την εκτεταμένη βιβλιογραφία που υπάρχει σχετικά με το ζήτημα του εθνικισμού. Έτσι γίνεται λόγος για εθνικισμό της ενσωμάτωσης, για ρηγματικό εθνικισμό, επιθετικό εθνικισμό.² Άλλες φορές γίνεται αναφορά σε «δυτικό» και «ανατολικό» εθνικισμό και άλλοι ερευνητές μιλούν για «πρωτογενή» και «δευτερογενή» εθνικισμό. Υπάρχουν προσεγγίσεις που δίνουν βάρος σε κοινωνικοπολιτισμική εκδοχή, κοινωνικοοικονομική εκδοχή, πολιτική προσέγγιση, ιδεολογική, μαρξιστικές αναλύσεις³.

Για τον ορισμό του εθνικισμού και του έθνους, οι διαφορετικές αυτές προσεγγίσεις προτείνουν άλλοτε «υποκειμενικά» και άλλοτε «αντικειμενικά» κριτήρια ή για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση του Smith «δεν υπάρχει καμία διαφωνία ανάμεσα στους θεωρητικούς (του εθνικισμού) για τη σχέση του εθνικισμού και του έθνους με την εθνότητα από τη μία πλευρά και το κράτος (statehood) από την άλλη».⁴

Για τον E. Renan το έθνος αποτελεί μία πνευματική αρχή, μία μορφή αλληλεγγύης που οργανώνεται πάνω στην ιστορική συνείδηση και την πίστη και επιθυμία των μελών του να συνεχίσουν να ζουν μαζί. « Η ύπαρξη του έθνους είναι ένα καθημερινό δημοψήφισμα αφού η ύπαρξη των ατόμων είναι μία ακατάπαυστη βεβαίωση της ζωής».⁵

¹ HROCH, M. – TODORAVA, M.: Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σελ. 19.

² ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ Ν.: Ο λόγος του Εθνικισμού, Σάκκουλα, Αθήνα, 1996, σελ. 221

³ SMITH A.: Nationalism and Modernity, Routledge,

⁴ HUTCHINSON J., SMITH A.: Nationalism, Oxford University Press, Oxford – New York, 1994, σελ.15.

⁵ RENAN, E.: «Qu'est - ce qu' une nation?» στο HUTCHINSON J., SMITH A.: Nationalism, Oxford University Press, Oxford – New York, 1994, σελ. 17.

Ο Stalin στο ερώτημα τι είναι έθνος, δίνει έναν ορισμό που συνδυάζει «υποκειμενικά» και «αντικειμενικά» κριτήρια. Το έθνος, σύμφωνα, με τον Stalin, είναι μία ιστορικά διαμορφωμένη, σταθερή κοινότητα ανθρώπων, που σχηματίζεται στη βάση της κοινής γλώσσας, περιοχής, οικονομικής ζωής και του εθνικού χαρακτήρα, στοιχεία που συνθέτουν την κοινή κουλτούρα.⁶

Ο Weber, εξετάζει το έθνος ως μία «κοινότητα κύρους» (prestige community) προικισμένη με μία αίσθηση πολιτισμικής αποστολής. Τα έθνη είναι πάρα πολλά και ποικίλα, ισχυρίζεται ο Weber, για να μπορέσουμε να τα προσδιορίσουμε με όρους οποιουδήποτε κριτηρίου. Ο Weber συνδέει τα έθνη με τις εθνοτικές κοινότητες τις οποίες προσδιορίζει ως πληθυσμούς ενωμένους κάτω από το μύθο της κοινής καταγωγής. Αυτό που διαφοροποιεί το έθνος από την εθνότητα, σύμφωνα με τον Weber, είναι η δέσμευση του έθνους σε ένα πολιτικό σχέδιο.⁷ Στην προσέγγιση για τον εθνικισμό ο Weber, έδωσε έμφαση στο ρόλο των διανοητών στο να διατηρήσουν τις «αμετακίνητες πολιτισμικές αξίες του έθνους» και στο ρόλο της πολιτικής δράσης στη δημιουργία των εθνικών ομάδων και ειδικότερα του Ευρωπαϊκού εθνικισμού.⁸

Οι τρεις αυτές προσεγγίσεις σχετικά με τον ορισμό του έθνους καταλαμβάνουν ένα ευρύ φάσμα θεωρητικού προβληματισμού. Μετά τη δεκαετία του '60 εμφανίζεται μία πληθώρα θεωρητικών που ερευνούν τον εθνικισμό από διαφορετικές προσεγγίσεις, και που συγκροτούν το θεωρητικό παράδειγμα (paradigm) της «κατασκευής του έθνους». Σε όλες αυτές τις θεωρίες και προσεγγίσεις μπορούμε να αναγνωρίσουμε ορισμένα βασικά στοιχεία, όπως: η κοινή αποδοχή ότι ο εθνικισμός, ως ιδεολογία και ως κίνημα, αποτελεί μία κυρίαρχη δύναμη στις σύγχρονες κοινωνίες, γι' αυτό εμφανίστηκε με πολλές και διαφορετικές μορφές. Η κοινή πίστη και παραδοχή ότι ο εθνικισμός και το έθνος είναι φαινόμενα ιστορικά προσδιορισμένα, συνδεδεμένα με συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, τη μοντέρνα εποχή. Μία άλλη κοινή παραδοχή των θεωρητικών του εθνικισμού είναι ότι ο εθνικισμός δημιουργεί συλλογικές ταυτότητες. Το έθνος

⁶ STALIN, J.: The nation στο Marxism and the National Question, Bruce Franklin, Groom Helm, 1973, σελ. 57 – 61.

⁷ WEBER, M.: The nation στο HUTCHINSON J., SMITH A. ό., π. σελ. 21-25.

⁸ SMITH A.: Nationalism and Modernity, Routledge, London, 1998, σελ 13 – 14.

προσεγγίζεται ως μία πολιτισμική δομή που «κατασκευάζεται» από ποικίλες ελίτ με συγκεκριμένες ανάγκες υποστηρίζει ο A.Smith.⁹

Με τον όρο «εθνικισμός» ορίζονται ποικίλα και διαφορετικά ιστορικά φαινόμενα αλλά και πλήθος εθνικιστικών εκδηλώσεων. Απόρροια αυτού του γεγονότος αποτέλεσε η μελέτη του εθνικισμού από διαφορετικές προσεγγίσεις.

Ο Gellner, σε μία κοινωνικό – πολιτισμική προσέγγιση συνδέει την εμφάνιση του εθνικισμού με την εμφάνιση της βιομηχανικής κοινωνίας και τη κατασκευή μίας «υψηλής κουλτούρας», στο μοντέρνο κόσμο. Αποδίδει σημαντικό ρόλο στη γλώσσα και την κουλτούρα οι οποίες αντικαθιστούν τις δομές του χωριού και της φυλής. Ο εθνικισμός, ισχυρίζεται ο Gellner, είναι η λαχτάρα και η αποδοχή, για τη δημιουργία ενός έθνους. Τα έθνη δεν δημιουργούν εθνικισμό. Τα εθνικά κινήματα δημιουργούν τα έθνη.¹⁰

Ο Nairn, παραθέτει μία μαρξιστική, οικονομική προσέγγιση στη θεώρηση του εθνικισμού. Σύμφωνα με τον συγγραφέα ο εθνικισμός δημιουργείται από τις ορθολογικές εργασίες των οικονομικών κοινωνιών και εξυπηρετεί τις οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες των ατόμων. Επηρεασμένος από τη μαρξιστική κληρονομιά συνδέει τον εθνικισμό με τον καπιταλισμό. Από τον Lenin υιοθετεί την ιδέα για τον καπιταλιστικό ιμπεριαλισμό και από τον Engels, τον όρο του ιστορικού υποκειμένου. Βασικές έννοιες στην ανάλυση του εθνικισμού από τον Nairn, αποτελούν το κέντρο και η περιφέρεια. Ο εθνικισμός, σύμφωνα με τον Nairn, πηγάζει από την ανισότητα του κέντρου και της περιφέρειας.¹¹

Ο Kedourie, χρησιμοποιεί μία ιδεολογική εξήγηση στην ανάλυση του εθνικισμού. Προσεγγίζει τον εθνικισμό ως ένα σύστημα πίστεων το οποίο έχει τη δύναμη να προσδιορίζει τη σκέψη και τη δράση των ανθρώπων. Ο εθνικισμός είναι η θεώρηση, σύμφωνα με τον Kedourie, που διαιρεί την ανθρωπότητα σε έθνη και ισχυρίζεται (ο εθνικισμός) ότι αυτά τα έθνη πρέπει να δημιουργήσουν κυρίαρχα κράτη. Η θεώρηση αυτή οδηγεί τα άτομα να αυτοπροσδιορίζονται μέσω της ταύτισης τους με μία μεγαλύτερη κοινότητα, το έθνος. Ο εθνικισμός είναι μία

⁹ SMITH A.: ό., π., σελ. 4.

¹⁰ GELLNER, E.: Έθνη και Εθνικισμός, Αλεξάνδρεια, 1992

¹¹ NAIRN, T.: The Break – up of Britain: Crisis and Neo – Nationalism, London: New Left Books, 1977.

ερμηνευτική θεώρηση που προβάλλει μια συγκεκριμένη μεταφυσική και ανθρωπολογία. Ο Kedourie, προσεγγίζει τον εθνικισμό ως ένα είδος εκκοσμικευμένης θρησκείας, αφού έχει την ικανότητα να χρησιμοποιεί παραδοσιακές μορφές σχέσεων υποταγής. Η μεταφορά της θρησκείας στην εθνική ιδεολογία είναι το πιο πειστικό μέσο, με το οποίο μπορούν οι εθνικιστές να χρησιμοποιήσουν τη πιο δυνατή και ανθεκτική υποταγή που δημιουργεί η θρησκευτική πίστη.¹²

Ο Giddens, συνδέει τον εθνικισμό με τις πηγές της δύναμης, τον πόλεμο, τις ελίτ και το μοντέρνο κράτος. Η ανάπτυξη του έθνους – κράτους, για τον Giddens, προϋποθέτει την διάρρηξη των σχέσεων που αναπτύχθηκαν στην ύπαιθρο και που βασιζόνταν στην παράδοση, και στη συνέχεια την πρόσδεση του με μία διοικητική αρχή με υψηλή ένταση και σύνδεση με τα σύνορα. Συγκρίνοντας τα έθνη – κράτη με τα παραδοσιακά κράτη ο Giddens, υποστηρίζει ότι τα έθνη κράτη μονοπωλούν τα μέσα της βίας διότι αυτοί που τα διαχειρίζονται εμφανίζονται ως η κυβέρνηση αυτών των κρατών. Ενώ η εξάπλωση του καπιταλισμού, όπως αναφέρει ο Giddens, υπήρξε αποφασιστικής σημασίας για την παγίωση ενός καινοφανούς κοινωνικού συστήματος.¹³

Ο Anderson, στρέφεται στις «πολιτισμικές ρίζες» του εθνικισμού και υπογραμμίζει τα στοιχεία εκείνα που έδωσαν τη δυνατότητα ανάπτυξης στον εθνικισμό, μερικά από τα οποία τοποθετεί στον ύστερο Μεσαίωνα. Τέτοια στοιχεία είναι η ύπαρξη και κατανομή μέσα στο ευρωπαϊκό χώρο των χριστιανικών δογμάτων και η συνακόλουθη παρακμή τους. Όπως επίσης η παρακμή και η δύση των δυναστικών κρατών. Η αργή και άνιση παρακμή των παραπάνω βεβαιοτήτων σε σχέση και με την επίδραση των οικονομικών αλλαγών και της ανάπτυξης των επικοινωνιών οδήγησε στην αναζήτηση ενός νέου τρόπου να συνδεθούν μεταξύ τους με νόημα η αδελφότητα, η εξουσία και ο χρόνος. Με ένα ανθρωπολογικό πνεύμα ο Anderson, ορίζει το έθνος ως «μία ανθρώπινη κοινότητα που φαντάζεται τον εαυτό της ως πολιτική κοινότητα, εγγενώς οριοθετημένη και ταυτόχρονα κυρίαρχη».¹⁴

¹² KEDOURIE, E.: Nationalism and Self – Determination, στο Nationalism, HUTCHINSON J., SMITH A. ό., π. σελ. 49 – 55.

¹³ GIDDENS, A.: The Nation – State and Violence Volume Two of a Contemporary Critique of Historical Materialism. Polity Press, Cambridge, 1985.

¹⁴ ΑΝΤΕΡΣΟΝ, ΜΠ.: Φαντασιακές κοινότητες, Νεφέλη, Αθήνα, 1997 σελ.26.

Ο Hobsbawm, επιχειρεί να κατανοήσει τον εθνικισμό και το έθνος μέσα από τη μελέτη της εθνικής παράδοσης την οποία θεωρεί ως ένα είδος «επινοημένης παράδοσης». Αν κατανοήσουμε τον τρόπο γέννησης και λειτουργία της «επινοημένης παράδοσης» τότε θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε την εθνική παράδοση και κατά συνέπεια το έθνος. Η αναφορά του εθνικισμού στο παρελθόν επινοεί μία ιστορική συνέχεια του έθνους και μεταφράζει το παρελθόν με εθνικιστικούς όρους.

Για τον Hobsbawm, ο εθνικισμός είναι ένα αξίωμα που προτείνει τη σύμπτωση της πολιτικής και της εθνικής ενότητας. Πρόκειται για μία θέση που ο συγγραφέας έχει υιοθετήσει από τον Gellner.¹⁵ Όπως και ο Gellner τονίζει το στοιχείο της επινόησης και της κατασκευής που υπεισέρχονται στη δημιουργία των εθνών.¹⁶

Οι διαφορετικές αυτές θεωρητικές προσεγγίσεις του φαινομένου του εθνικισμού έχει ως αποτέλεσμα μία πληθώρα ορισμών που αφορούν τις έννοιες εθνότητα, εθνικότητα, έθνος, πατρίδα και πατριωτισμός.

Ο όρος εθνότητα (ethnicity) πρωτοεμφανίστηκε στην αγγλική γλώσσα στη δεκαετία του '50 και συγκεκριμένα στο Oxford English Dictionary (1953). Η λέξη εθνότητα μπορεί να σήμαινε μία εθνοτική ομάδα (ethnic group) ή αυτό που κατέχει κάποιος, όταν ανήκει σε μία «εθνοτική ομάδα». Η εθνότητα ως όρος χρησιμοποιήθηκε για να ορίσει πολιτισμικές κοινότητες. Μέλη δηλαδή ευρύτερων κοινοτήτων, τα οποία μοιράζονται «στοιχεία» κοινής κουλτούρας: όνομα, κοινή καταγωγή, ιστορικές μνήμες, δεσμούς με μία γη και μία αίσθηση αλληλεγγύης.¹⁷

Ο M. Weber ορίζει την εθνότητα (ethnic group) ως την ομάδα η οποία μοιράζεται την πίστη για την κοινή της καταγωγή λόγω φυσικών ή πολιτισμικών ομοιοτήτων ή και των δύο μαζί. Αυτή η πίστη θεωρεί ο M. Weber, είναι σημαντική για την αναπαραγωγή της ομάδας.

¹⁵ HOBSBAWM, E.: Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 έως σήμερα, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994 σελ. 22.

¹⁶ HOBSBAWM, E.: ό. π, σελ. 23.

¹⁷ HUTCHINSON J., SMITH A.: Ethnicity, Oxford University Press, Oxford – New York 1996 σελ. 5 – 6.

Η εθνότητα χαρακτηρίζεται από μία δεδομένη ταυτότητα (presumed identity) και όχι από κάποια συγκεκριμένη κοινωνική δράση.¹⁸

Στο ερώτημα τι είναι εθνότητα ο Hobsbawm αναφέρει ότι το περιεχόμενό της πάντοτε συνδέεται με την κοινή καταγωγή και προέλευση. Η «συγγένεια» και το «αίμα» είναι τα κατεξοχήν στοιχεία που προσδιορίζουν τα μέλη μίας εθνοτικής ομάδας και αποκλείουν τους ξένους. Η αντίληψη αυτή για την εθνότητα υιοθετείται κυρίως από τον εθνοτικό εθνικισμό.¹⁹

Άλλοι ερευνητές όπως ο C. Bentley, αναφέρει ότι τον όρο εθνότητα χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει κοινωνικές κατηγορίες, ομάδες ή οιονεί ομάδες στις οποίες αποδίδονται χαρακτηριστικά που προκύπτουν από συνθήκες γέννησης και όχι από δημογραφικούς παράγοντες.²⁰ Ο Hans Khon αναφέρει ότι εθνογραφικές ομάδες υπάρχουν ανέκαθεν στην ιστορία εν αντιθέσει με τις εθνικότητες που έχουν πολύ πρόσφατη καταγωγή.²¹

Σύμφωνα με μία άλλη άποψη η εθνοτική ταυτότητα συνίσταται στη διχοτόμηση του κοινωνικού χώρου ανάμεσα στο Εμείς και στο Άλλοι. Επομένως η εθνοτική ταυτότητα δεν είναι απόρροια των πρωτογενών κοινωνικών χαρακτηριστικών μίας ομάδας πληθυσμού αλλά συνέπεια των κοινωνικών σχέσεων.²²

Από τους διαφορετικούς αυτούς ορισμούς του όρου εθνότητας μπορούμε να υποθέσουμε ότι η εθνότητα είναι μία κοινωνική ομάδα η οποία μιλά την ίδια γλώσσα, μοιράζεται τις ίδιες πολιτισμικές αξίες και κατέχεται από ένα ακαθόριστο συναίσθημα αλληλεγγύης. Η εθνότητα διαφοροποιείται από τις άλλες εθνοτικές ομάδες και ορίζει τον εαυτό της πάντοτε μέσα σε ένα νοηματικό πλαίσιο που εδράζεται στη διχοτόμηση «εμείς-άλλοι».

Η εθνικότητα είναι ένας όρος ο οποίος εμφανίζεται από τον 17^ο αιώνα και αποκτά πολιτικό περιεχόμενο στα τέλη του 18^{ου} και αρχές του 19^{ου} αιώνα.²³

¹⁸ WEBER M.: Economy and Society. An outline of interpretive sociology, University of California Press, 1978 σελ. 389.

¹⁹ HOBBSBAM, E.: ό. π, σελ. 92 –93.

²⁰ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ Ν.: ό., π. σελ. 178. Ή να βρώ πρωτότυπο.

²¹ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ Ν.: ό., π. σελ. 179.

²² ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ Γ.: Εθνοτικές ομάδες και ταυτότητες. Οι όροι και η εξέλιξη του περιεχομένου τους, Σύγχρονα θέματα, σελ. 18 – 25.

²³ WILLIAMS R.: Keywords. A vocabulary of culture and society, Fontana Press, London, 1976 σελ. 213.

Για την εθνικότητα ο Weber αναφέρει ότι δεν πρόκειται απλά για μια γλωσσική κοινότητα, η διαφορά της έγκειται στη διαφορετική πολιτική δράση που αναλαμβάνει και αυτή η δράση είναι η πολιτική αυτονομία (autonomous polity).²⁴

Για την εθνικότητα ο T. H. Eriksen αναφέρει ότι η σχέση των εννοιών εθνότητα και εθνικότητα είναι εξίσου περίπλοκη όσο και η σχέση των εννοιών εθνότητα και φυλή (race). Η διαφορά της εθνικότητας έγκειται στη σχέση της με το κράτος.²⁵

Ενώ οι εθνότητες ορίζουν κοινωνικές ομάδες που εμφανίζονται ανέκαθεν στην ιστορία του πολιτισμού, οι εθνικότητες εμφανίζονται στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και πρόκειται για την *εθνοτική ομάδα η οποία επιχειρεί να οργανωθεί σε κυρίαρχο κράτος και να αναγνωρισθεί από τη διεθνή κοινωνία*. Για την εθνικότητα ο Ν. Δεμερτζής αναφέρει « μιλώντας παραστατικά, θα λέγαμε ότι οι εθνικότητες είναι δορυφόροι των εθνών ... Πριν από την εμφάνιση των εθνών, οι συλλογικότητες που εκ των υστέρων αποκλήθηκαν και αυτό-ορίσθηκαν ως «εθνικότητες» θεσμίζονται με διαφορετικά σχήματα αντίληψης, γνώσης, και δράσης (μέσω της θρησκείας, των μύθων, της παράδοσης κ.λπ.)».²⁶

Η λέξη έθνος εμφανίζεται στο παρελθόν με διαφορετικές σημασίες.

Στον Όμηρο η λέξη έθνος έχει την σημασία της συντροφιάς, του στρατού ή κάποιας συγκεκριμένης στρατιάς, του σμήνους εντόμων ή πτηνών. Ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί τη λέξη έθνος για να αναφερθεί στη φυλή, στο γένος ή στις ελληνικές πόλεις.

Στην Παλαιά Διαθήκη ο όρος έθνος χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει όλους όσους δεν ανήκουν στην εβραϊκή θρησκευτική κοινότητα.

Το λατινικό *patio* σήμαινε ξένες ομάδες που προέρχονταν από την ίδια γεωγραφική περιοχή και που δεν κατείχαν την ιδιότητα του ρωμαίου πολίτη.

Πριν από το 1884 η λέξη *nation* σήμαινε το σύνολο μιας επαρχίας, μιας χώρας ή ενός βασιλείου, σήμαινε ακόμα έναν αλλοδαπό, όπως στην ισπανική γλώσσα που χρησιμοποιείται για

²⁴ WEBER M.: ό., π. σελ. 395.

²⁵ HUTCHINSON J., SMITH A.: ό., π. σελ. 30.

²⁶ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ Ν.: ό.,π. σελ. 189 – 190.

να περιγράψει τους αλλοδαπούς εμπόρους καθώς επίσης και τις ομάδες φοιτητών στα αρχαία πανεπιστήμια.²⁷

Το 17^ο αιώνα η αγγλική λέξη *nation* αποκτά πολιτικό περιεχόμενο. Από το 1830 γίνεται συστηματική χρήση του όρου έθνος στον πολιτικό λόγο.

Στα πλαίσια της Γαλλικής Επανάστασης το έθνος εξομοιώνεται με το κράτος και το λαό. Χρησιμοποιείται αναφορικά προς ένα σώμα πολιτών που η συλλογική τους κυριαρχία οργανώνεται στα πλαίσια ενός κράτους, που αποτελεί την πολιτικής τους έκφραση.²⁸ Το έθνος ταυτίζεται με τον λαό, ενώ ταύτιση πραγματοποιείται και μεταξύ των ορών «εθνική κυριαρχία» και «λαϊκή κυριαρχία». Η εννοιολογική αυτή μετατόπιση έχει τις ρίζες της, όπως αναφέρει ο Κ. Δοξιάδης, στο Διαφωτισμό.²⁹

Σύμφωνα με τις σύγχρονες θεωρήσεις για τον εθνικισμό, που αναφέραμε παραπάνω, το έθνος αποτελεί δημιουργία της εθνικιστικής ιδεολογίας, διαμέσου της χρήσης των πολιτισμικών χαρακτηριστικών και της παράδοσης με τα οποία προσδιορίζονταν οι εθνοτικές ομάδες. Το έθνος αποτελεί μία «φαντασιακή κοινότητα», που οργανώνεται μέσα στα πλαίσια μίας κυρίαρχης επικράτειας και συνιστά την κυρίαρχη συλλογική ταυτότητα των μελών του, μία ταυτότητα που οργανώνεται από την επιλεκτική χρήση στοιχείων του παρελθόντος. Το έθνος οικοδομείται και αναγνωρίζεται μέσα από προφανή χαρακτηριστικά (γλώσσα, θρησκεία, παραδόσεις κ.λπ.), ενώ τα εθνικά συμφέροντα κυριαρχούν έναντι όλων των άλλων συμφερόντων. Το έθνος αναγνωρίζεται από την διεθνή κοινωνία με την οποία και διατηρεί σχέσεις.

Ένας άλλος όρος που έχει απασχολήσει αρκετούς θεωρητικούς του εθνικισμού είναι ο πατριωτισμός. Αρχικά η λέξη *πατρίδα* σήμαινε την καταγωγή, τον τόπο γέννησης ενός ατόμου.

²⁷ Για τις πολλαπλές χρήσεις των λέξεων έθνος και *nation* βλέπε ΛΕΚΚΑΣ, Π.: ό. π, σελ. 86 – 89 αλλά και HOBSBAWM, E.: ό. π, σελ. 28 – 33.

²⁸ HOBSBAWM, E.: ό. π, σελ. 34.

²⁹ ΔΟΞΙΑΔΗΣ Κ.: Εθνικισμός, ιδεολογία, Μέσα μαζικής ενημέρωσης, Πλέθρον, Αθήνα 1995, σελ. 29.

Η λέξη country είχε ένα γλωσσικό- γεωγραφικό περιεχόμενο και όριζε την περιοχή μίας εθνότητας.³⁰ Ενώ ο πατριωτισμός είναι η αφοσίωση στην πατρίδα, στον τόπο γέννησης, στο γνώριμο και το οικείο.³¹

Με την εμφάνιση του εθνικιστικού λόγου ο πατριωτισμός ταυτίστηκε με τον εθνικισμό διαμέσου της ταύτισης πατρίδας = έθνος= κράτος. Ο εθνικισμός αντικαθιστά τον πατριωτισμό, ενώ το οικείο, το γνώριμο, το αίσθημα του συνανήκειν πραγματώνεται διαμέσου μιας γενικής ιδέας της πατρίδας και μιας «φαντασιακής κοινότητας», φαντασιακής με την έννοια ότι εκλείπει η άμεση επικοινωνία, οι σχέσεις πρόσωπο με πρόσωπο.

Το είδος αυτό του πατριωτισμός πολλοί ερευνητές ονομάζουν «αφηρημένο πατριωτισμό» και τον αντιπαραθέτουν με τον «κοινοτικό πατριωτισμό» που επικρατούσε στις παραδοσιακές κοινωνίες.³²

Τέλος σύμφωνα με τον κλασικό ορισμό του Sumner για τον εθνοκεντρισμό: «Κάθε ομάδα συντηρεί την προσωπική της περηφάνια και ματαιοδοξία, θεωρώντας τον εαυτό της ανώτερο εξαίρει τις δικές της θεότητες και αξίες βλέποντας υποτιμητικά τους έξω από αυτήν. Ακόμη, κάθε ομάδα θεωρεί ότι τα στοιχεία της δικής της λαϊκής παράδοσης είναι τα μόνα σωστά, αξιολογώντας τον εαυτό της ως ανώτερο, και αν διακρίνει ότι άλλες ομάδες έχουν διαφορετικές παραδόσεις, συνήθως τις περιφρονεί, συχνά επινοώντας υβριστικά ή κοροϊδευτικά επίθετα».³³

³⁰ SUGAR, P.: "External and Domestic Roots of Eastern European Nationalism", στο Nationalism in Eastern Europe, P. F. Sugar and I. Lester, University of Washington Press, 1969 σελ. 4.

³¹ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ Ν.: ό.,π. σελ. 200.

³² ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ Ν.: ό.,π. σελ. 201.

³³ SUMNER, W. G.: Folkways, New York 1906, σελ. 28.

Α.2. Ο εθνικισμός ως ιστορικό γεγονός

Κάθε κοινωνία παράγει ιδέες οι οποίες προσδιορίζουν αλλά και διαμορφώνουν τη γνώση των ανθρώπων σχετικά με τον κόσμο, την κοινωνία, την καθημερινή ζωή κ.λπ. Παράλληλα οι ιδέες αυτές αποτελούν γνώμονα που προσδιορίζει την πράξη και την συμπεριφορά των ανθρώπων. Με άλλα λόγια ο άνθρωπος έχει την ικανότητα να είναι δημιουργός και φορέας ιδεών μέσα από τις οποίες επικοινωνεί με τους άλλους ανθρώπους και οργανώνει την πράξη του. Σε κάθε κοινωνία λοιπόν οι άνθρωποι αναζητούν εξηγήσεις για την κοινωνία που ζουν ή για ένα μέρος αυτής ή για το σύνολο του κόσμου. Πότε όμως αυτές οι ιδέες συγκροτούν μία ιδεολογία; Αν δεχτούμε ότι οι ιδέες από μόνες τους δεν συνιστούν ιδεολογία, αλλά θα πρέπει τις ιδέες αυτές να τις συμερίζονται ομάδες ανθρώπων προκειμένου να δικαιώσουν τις δραστηριότητές του ή να προάγουν τα συμφέροντά³⁴ τότε θα πρέπει να απαντήσουμε σε μία σειρά ερωτημάτων. Τι είδους ιδέες συγκροτούν την ιδεολογία; Από ποιους δημιουργούνται αυτές οι ιδέες και σε ποιους αναφέρονται; Κάτω από ποιες κοινωνικές συνθήκες αναδύονται αυτές οι ιδέες και ποιες λειτουργίες επιτελούν; Τέλος σε ποιες ανάγκες, αιτήματα ανταποκρίνονται αυτές οι ιδέες;

Αν οι ιδεολογία είναι ένα σύνολο ιδεών που αποδέχονται οι κοινωνικές ομάδες προκειμένου να εξηγήσουν την πραγματικότητα και να δικαιώσουν, νομιμοποιήσουν τα συμφέροντά τους τότε θα πρέπει να επισημάνουμε ότι σε όλες τις κοινωνίες τα συμφέροντα των ανθρώπων δεν είναι τα ίδια, ούτε και οι κοινωνικές ομάδες που αναδύονται κάθε φορά μέσα σε αυτές, είναι ίδιες. Οι ιδέες λοιπόν παράγονται και μετασχηματίζονται μέσα στο χρόνο και το χώρο.

Εφόσον οι ιδέες παράγονται από κάποιες κοινωνικές ομάδες ή τάξεις που προσπαθούν να παρέχουν μία εξήγηση, για την κοινωνία νομιμοποιώντας έτσι τις πράξεις τους και τη συμπεριφορά τους τότε πρωταρχικός στόχος τους είναι να πείσουν τις άλλες κοινωνικές ομάδες για το ορθό, το αληθές των απόψεων τους. Αυτό λοιπόν που κάθε φορά διεκδικεί η ιδεολογία

³⁴ PLAMENATZ J.: Ιδεολογία, Κάλβος, Αθήνα 1981, σελ. 32.

είναι η αλήθεια.³⁵ Η αλήθεια αυτή παρουσιάζεται ως ένα εξηγητικό πλαίσιο που είτε αφορά τον κόσμο και τη θέση του ανθρώπου σε αυτόν (π. χ θρησκεία), είτε αφορά την κοινωνική πραγματικότητα ή ένα μέρος αυτής.³⁶ Για να γίνουν αυτές οι ιδέες πειστικό σχήμα εξήγησης (την διάδοση του οποίου αναλαμβάνουν οι εγγράμματες ελίτ, οι διανοούμενοι, τα πολιτικά κόμματα, κ.ά) και διαμόρφωσης της κοινωνικής συμπεριφοράς των μελών των κοινωνικών ομάδων θα πρέπει να γίνουν αποδεκτές από τις διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Σύμφωνα μάλιστα με τον Α. Παπαρίζο αυτό που αρχικά προσφέρεται είναι κάποια σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης τα οποία μεταβάλλονται και επανερμηνεύονται από αυτούς που γίνονται αποδεκτά. « Η ιδεολογία αναδύεται ταυτόχρονα τόσο στους εμπνευστές της όσο και σ' αυτούς που την αποδέχονται, οι οποίοι μάλιστα κατασκευάζουν και την εκάστοτε τελικής της μορφή».³⁷

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να πούμε ότι οι ιδέες και πράξεις των ανθρώπων διαμορφώνονται από τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται και βιώνουν την κοινωνική πραγματικότητα. Οι κοινωνικές ομάδες διαμορφώνουν ιδέες και πράξεις οι οποίες εξαρτώνται «από τις πραγματικές υλικές αλλά και συμβολικές συνθήκες σύγκρουσης και πάλης, μέσα στις οποίες διαβιούν».³⁸ Οι ιδέες που κάθε φορά προτείνονται από τις κοινωνικές ομάδες ως σχήμα κατανόησης και πράξης και που αναπτύσσονται σε σχέση με τις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές συνθήκες στις οποίες διαβιούν, αποκαλύπτουν, περιγράφουν ένα κομμάτι μόνο της πραγματικότητας, ένα μόνο μέρος της κοινωνικής πραγματικότητας, αυτό στο οποίο η κάθε κοινωνική ομάδα ευρίσκεται.³⁹ Κάθε ιδεολογία λοιπόν αποτελεί μία πιθανή εξήγηση ανάμεσα σε πλήθος άλλων.

Στο βαθμό που οι κοινωνικές ομάδες αποδέχονται και ταυτόχρονα διαμορφώνουν ένα εξηγητικό σχήμα και έναν τρόπο συμπεριφοράς τότε η ιδεολογία λειτουργεί με έναν συνεκτικό

³⁵ ΛΕΚΚΑΣ, Π.: ό. π, σελ 52.

³⁶ Σύμφωνα με τον Ν. Δεμερτζή η ιδεολογία είναι στοιχείο της νεωτερικότητας, και δεν αναζητά υπερβατικές εγγυητικές αρχές προκειμένου να εξηγήσει και να δικαιώσει σχέσεις εξουσίας και κυριαρχίας και γι αυτό διαφοροποιείται από τη θρησκεία. «Η ιδεολογία (ες) λοιπόν χαρακτηρίζονται από την ενδοκόσμια αναφορά της (τους). Ακριβώς γι' αυτό το λόγο οι ιδεολογίες χαρακτηρίζονται από έναν υψηλό βαθμό ορθολογικότητας». Βλ. σχετικά Ν. ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ: Ο λόγος τους Εθνικισμού, σελ 57-60 αλλά και Θ. ΛΙΠΟΒΑΤΣ – Ν. ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ : Δοκίμιο για την ιδεολογία, Οδυσσέας, Αθήνα 1994.

³⁷ ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ Α: Ιδεολογία και Ιστορία, Λεβιάθαν τ.χ 6, 1990 σελ. 104 – 105.

³⁸ ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ Α: Ιδεολογία και Ιστορία, ό.,π. σελ. 109.

³⁹ ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ Α: ό.,π σελ. 105.

τρόπο δημιουργώντας ένα κοινό νοηματικό πλαίσιο στα μέλη των κοινωνικών ομάδων που μοιράζονται τις ίδια ιδέες, πεποιθήσεις και τρόπους συμπεριφοράς.

Οι ιδεολογίες άλλοτε επικαλούνται μεταφυσικές και άλλοτε εγκόσμιες ερμηνείες. Η ανάδυση στους κόλπους μίας κοινωνίας ενός συστήματος ιδεών που εξηγεί και δικαιώνει την συμπεριφορά των ανθρώπων εξαρτάται από τις κοινωνικές συνθήκες που κάθε φορά διαμορφώνουν ή μετασχηματίζουν την κοινωνική πραγματικότητα. Αν λοιπόν για τις παραδοσιακές κοινωνίες η επίκληση μεταφυσικών εξηγήσεων νομιμοποιούσε και δικαίωνε τρόπους συμπεριφοράς και σχέσεις κυριαρχίας, για τη σύγχρονη κοινωνία η ιδεολογία έπρεπε να βρει εμπειρικά αποδεικτικά στοιχεία που να αποκαλύπτουν την ορθότητα των ερμηνειών της. Παρότι οι σύγχρονες ιδεολογίες επικαλούνται ορθολογικούς τρόπους εξήγησης της κοινωνικής πραγματικότητας πολλές φορές χρησιμοποιούν μύθους, όπως στην περίπτωση της εθνικιστικής ιδεολογίας που θα εξετάσουμε.

Για το περιεχόμενο του όρου μύθος ο Ελευθερόπουλος αναφέρει ότι ως βάση την πίστη στην ύπαρξη πνευμάτων, αόρατων ζωντανών και ισχυρών όντων.⁴⁰ Ο μύθος είναι εκείνη η μορφή διήγησης που αναφέρεται σε οριακές εμπειρίες της ανθρώπινης ύπαρξης έχοντας πάντα ως στόχο να λύσει συμβολικά τις αντιφάσεις που βιώνει ο άνθρωπος στη ζωή του.⁴¹ Οι μύθοι υποστηρίζει ο Sorel είναι τα μέσα που χρησιμοποιεί η ιδεολογία για να επιτευχθεί η αλληλεγγύη ανάμεσα στα μέλη μίας κοινωνίας.⁴²

Κοινή διαπίστωση των μελετητών του εθνικισμού που παρουσιάσαμε συνοπτικά, αποτελεί η θέση ότι ο εθνικισμός αποτελεί μία ιδεολογία της νεωτερικότητας. Σύμφωνα με τον Hobsbawm το έθνος « Ανήκει αποκλειστικά σε μιαν ιδιαίτερη και ιστορικά πρόσφατη περίοδο».⁴³ Για πολλούς μελετητές η γέννηση του εθνικισμού τοποθετείται στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και ως ημερομηνία γέννησης θεωρείται το 1789, η χρονιά της Γαλλικής Επανάστασης.⁴⁴ Πέρα από τις οποιεσδήποτε διαφορετικές απόψεις για την χρονολογική αφετηρία του

⁴⁰ ΕΛΕΥΘΕΡΟΠΟΥΛΟΣ: Θρησκεία, Θεός, Ηθικότης και οι Άνθρωποι κατά την κοινή ανθρώπινη συνείδηση, Α. Παπαζήσης, Αθήνα 1953 σελ. 49.

⁴¹ ΛΙΠΟΒΑΤΣ Θ. -- ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ Ν.: Δοκίμιο για την Ιδεολογία, Οδυσσέας, Αθήνα 1994 σελ.52 - 53.

⁴² ΑΡΤΕΡ Ε. D: " ideology as a cultural system" στο Ideology and discontent, ΑΡΤΕΡ Ε. D. (επιμ.), International Yearbook of Political Behavior Research, University of California 1964, σελ. 19.

⁴³ HOBSBAWM, E.: ό. π., σελ. 22.

εθνικισμού, παραμένει κοινή θέση ότι ο εθνικισμός αποτελεί μία σύγχρονη ιδεολογία. Όπως αναφέρει ο Gellner χαρακτηριστικά «... ο εθνικισμός δεν είναι η αφύπνιση μιας παλιάς, λανθάνουσας, ναρκωμένης δύναμης, παρ' όλο που έτσι θέλει να παρουσιάζει τον εαυτό του. Αποτελεί στην πραγματικότητα συνέπεια μιας νέας μορφής κοινωνικής οργάνωσης ...».⁴⁵

Στην παρούσα έρευνα προκειμένου να μελετήσουμε το ζήτημα του εθνικισμού, εκκινούμε από την παραπάνω θέση, ότι ο εθνικισμός ως μία σύγχρονη ιδεολογία, ως ένα σύνολο ιδεών που ερμηνεύει, προσδιορίζει και καθοδηγεί την δράση των κοινωνικών ομάδων, υπήρξε το προϊόν μιας ιστορικής διαδικασίας και ενός νέου τρόπου πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης της κοινωνίας. Βασικό στόχος της παρούσας έρευνας είναι να μελετήσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο εθνικισμός, ως ένα σύνολο ιδεών συνδεδεμένων με τα συμφέροντα κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων, οργανώνει τα σχήματα αντίληψης, σκέψης και πράξης⁴⁶ των ανθρώπων, δηλαδή διαμορφώνει την γνώση του ανθρώπου για την κοινωνική πραγματικότητα αλλά και προσδιορίζει τη συμπεριφορά του, μέσα από τη διαμόρφωση ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων οι οποίες συγκροτούνται πάνω στην ιδεολογική κατασκευή «έθνος». Τον τρόπο με τον οποίο ο εθνικισμός οργανώνει τη σχέση του ανθρώπου, ως άτομο, με τον κράτος – έθνος.

Προκειμένου να εστιάσουμε τη μελέτη μας στη σχέση του εθνικισμού με τη θρησκεία, τη σχέση δηλαδή δύο συστημάτων ιδεών, θα προσπαθήσουμε να καταδείξουμε τον τρόπο με το οποίο ο εθνικισμός χρησιμοποιεί τη θρησκεία και τις προϋπάρχουσες σχέσεις υποταγής, που οργανώνονται γύρω από την πίστη στην ιδέα του θεού. Θα προσπαθήσουμε να ερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο εθνικισμός μεταπλάθει προϋπάρχουσες κοινωνικές αναπαραστάσεις που συγκροτήθηκαν με βάση τη θρησκεία και τον τρόπο με τον οποίο τις αναερμηνεύει και τις εντάσσει μέσα στα πλαίσια μίας σύγχρονης πολιτικής ιδεολογίας.

Για τον σκοπό αυτό θα πρέπει να μελετήσουμε τις κοινωνικές συνθήκες που παρήγαγαν και τους φορείς εκείνους που συστηματοποίησαν την εθνικιστική ιδεολογία. Να εξετάσουμε το

⁴⁴ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ Ν.: ό. π, σελ. 28.

⁴⁵ GELLNER, E.: ό. π, σελ. 93.

⁴⁶ Για τον όρο σχήμα αντίληψης, σκέψης και πράξης βλ. ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ Α.: Θρησκεία και πολιτική παιδεία, Επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης, τ.χ 3, Αθήνα, Απρίλιος – Ιούνιος 1982, σελ. 65 – 67.

ιδεολογικό και νοηματικό πλαίσιο που διαμορφώνει μία κοινωνία προκειμένου να επενδύσει αλλά και να συγκροτήσει συγκεκριμένες κοινωνικές ανάγκες καθώς επίσης και στους φορείς (θεσμοί, διανοούμενοι, κοινωνικές ομάδες, πολιτικά κόμματα) που υιοθετούν και αναπαράγουν μια τέτοια ιδεολογία. Στο βαθμό που οι ιδέες αφορούν κοινωνικά ομάδες, στο βαθμό που αυτές οι ιδέες ορίζουν και δικαιώνουν τη συμπεριφορά τους και υιοθετούνται ως μέρος της συλλογικής ζωής, τότε αυτές αποτελούν τμήμα της πραγματικότητας.⁴⁷ Αν και η ιδεολογία μπορεί να περιέχει μύθους, επινοήσεις γύρω από τους οποίους επιχειρεί να συγκροτεί και να παρέχει γνώσεις, ερμηνείες και αναλύσεις για την κοινωνική πραγματικότητα, στο βαθμό που αυτοί οι μύθοι και οι επινοήσεις διαμορφώνουν τον τρόπο σκέψης και αντίληψης των υποκειμένων, στο βαθμό που διαμορφώνουν τρόπους συμπεριφοράς, στο βαθμό δηλαδή που γίνονται τμήμα της κοινωνικής εμπειρίας και βάση της κοινωνικής πράξης, αποτελούν τμήμα της πραγματικότητας. Κατά συνέπεια ο εθνικισμός αποτελεί μία κοινωνική πραγματικότητα. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι διαφορετικές ιστορικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που προσδιόρισαν τις εκάστοτε κοινωνίες δημιούργησαν και διαφορετικούς τύπους εθνικισμού, έτσι θα ήταν σωστότερο να μιλάμε για εθνικισμούς παρά για εθνικισμό.⁴⁸

Στην προσπάθεια μας να προσεγγίσουμε τον εθνικισμό θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε αυτό ακριβώς που ισχυρίζεται ότι είναι. Ας δούμε λοιπόν τι λει ένας από τους υποστηρικτές του εθνικισμού ο Renan: « (το έθνος)... είναι μία ψυχή, μία πνευματική αρχή ... Το έθνος είναι μία αλληλεγγύη δημιουργημένη από τις θυσίες που έγιναν και από αυτές που θα γίνουν. Προϋποθέτει παρελθόν αλλά και συνεχίζει στο παρόν από το γεγονός ότι εκφράζει την επιθυμία να συνεχιστεί η κοινή ζωή. Η ύπαρξη του έθνους είναι ένα καθημερινό δημοψήφισμα αφού η ύπαρξη των ατόμων είναι μια ακατάπαυστη βεβαίωση της ζωής». ⁴⁹ Ο εθνικισμός λοιπόν χρειάζεται ένα παρελθόν. Χρειάζεται την «ύπαρξη ενός προηγούμενου» για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση του Gellner. Ο εθνικισμός βλέπει τον εαυτό του να προέρχεται μέσα από τα βάθη της ιστορίας, χρησιμοποιεί προϋπάρχοντες πολιτισμούς και τους μετατρέπει

⁴⁷ ΛΕΚΚΑΣ, Π.: Η εθνικιστική Ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία, Κατάρτι, Αθήνα 1996, σελ 25 - 72.

⁴⁸ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ Ν.: ό. π, σελ. 51.

⁴⁹ SMITH A.: Nationalism and Modernity, ό. π, σελ. 10.

σε έθνη. Ο εθνικισμός ορίζει τα έθνη ως ένα φυσικό και εγγενή τρόπο ταξινόμησης των ανθρώπων.⁵⁰ Αυτό που χρειάζεται ο εθνικισμός είναι ένα πρώτο υλικό, αυτούς τους δεσμούς που ο Hobsbawm ονομάζει «πρωτο-εθνικούς»⁵¹

Είναι γεγονός ότι δεν μπορούμε να αμφισβητήσουμε την ύπαρξη μορφών κοινωνικής αλληλεγγύης στον παρελθόν, ούτε το γεγονός ότι οι άνθρωποι που ανήκαν σε μία ομάδα αναγνώριζαν τον εαυτό τους ως μέλη αυτής της συλλογικότητας. Η αίσθηση όμως της συλλογικής ιδιαιτερότητας, όπως επισημαίνει ο Π. Λέκκας, «δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με αίσθηση εθνικής ταυτότητας, ούτε οι κοινές στάσεις και συμπεριφορές συνιστούν αυτόχρομα εθνική αλληλεγγύη».⁵² Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των Εβραίων, που χρησιμοποιεί ο Hobsbawm, οι οποίοι αν και διασκορπισμένοι ανά τον κόσμο, δεν έπαυσαν να αυτοαναγνωρίζονται ως μέλη ενός εκλεκτού λαού που ξεχώριζε από τους άλλους λαούς, αυτό όμως δεν φαινόταν να υποδεικνύει «εθνική αλληλεγγύη» ή επιθυμία για δημιουργία εβραϊκού κράτους, τουλάχιστον μέχρι να εφευρεθεί ο εβραϊκός εθνικισμός.⁵³ Στις παραδοσιακές κοινωνίες οι σχέσεις των ανθρώπων καθορίζονταν από πολύ πιο άμεσες και απτές οντότητες.

Αν ο εθνικισμός χρειάζεται ένα κοινό παρελθόν, να αποτελεί δηλαδή κοινό κτήμα των μελών που συγκροτούν το έθνος, τότε αυτό το παρελθόν πρέπει να χαρακτηρίζεται από ομοιογένεια. Αυτή η ομοιογένεια βασίζεται στη χρήση ή επινόηση κοινών εμφανών σημείων διάκρισης όπως η καταγωγή, η γλώσσα και η θρησκεία. Ο εθνικισμός διαχειρίζεται την ανάγκη των ανθρώπων για αυτο-προσδιορισμό και ερμηνεύει τις εμπειρίες του παρελθόντος χρησιμοποιώντας «εθνικές κατηγορίες στην ιστοριογραφία».⁵⁴ Ο εθνικισμός δίνει έμφαση στο ρόλο των μύθων και των συμβόλων προκειμένου να ενδυναμώσει τις πεποιθήσεις και τα συναισθήματα των ανθρώπων. Η απόδοση κοινών προγόνων και κοινής καταβολής, η βεβαιότητα ότι προερχόμαστε από τον ίδιο χώρο, την ίδια χρονική στιγμή, καταγόμαστε από τον ίδιο πρόγονο, μοιραζόμαστε τα ίδια συναισθήματα και το ίδιο όνομα είναι τα στοιχεία που ερμηνεύει ο εθνικισμός για να δημιουργήσει τον πυρήνα της εθνικότητας. Κάθε έθνος πρέπει να

⁵⁰ GELLNER, E.: ό. π, σελ. 94.

⁵¹ HOBSBAWM, E.: ό. π, σελ. 70.

⁵² ΛΕΚΚΑΣ, Π.: ό. π, σελ. 76.

⁵³ HOBSBAWM, E.: ό. π, σελ. 72.

έχει μία ιστορία, αυτή η αίσθηση της κοινής ιστορίας αποτελεί το πλαίσιο για την νοηματοδότηση των μεταγενέστερων εμπειριών. Τα έθνη λοιπόν συγκροτούνται στο βαθμό που υπάρχουν κοινές μνήμες που συμερίζονται τα μέλη του.⁵⁵

Αυτό που χρειάζεται ο εθνικισμός για να αποδείξει την αρχαιότητα και τη συνέχεια του έθνους είναι ένας πολιτισμός, μία παλαιότερη «υψηλή κουλτούρα» μέσα από την οποία τα μέλη μιας ομάδας ενώνονται και ταυτόχρονα διαχωρίζουν τον εαυτό τους από άλλους πολιτισμούς. Η γλώσσα, η θρησκεία, τα έθιμα, οι νόμοι, οι τέχνες ακόμα και το χρώμα του δέρματος ενδυναμώνουν την αίσθηση της διαφοράς με τους άλλους ανθρώπους αλλά και την αίσθηση υπεροχής της δικής μας κοινωνίας.

Η γλώσσα αποτελεί το κατεξοχήν στοιχείο που προσδιορίζει και ξεχωρίζει τον έναν λαό από τον άλλο. Όμως το ζήτημα είναι, όπως σημειώνει ο Hobsbawm, το κατά πόσο αυτές οι κοινότητες που μιλούν άλλες γλώσσες, μπορούν να θεωρηθούν εθνότητες ή έθνη και όχι απλώς ομάδες «που συμβαίνει να έχουν δυσκολία στο να κατανοήσουν λέξεις αλλήλων».⁵⁶ Η επίκληση των γλωσσικών διαφορών αποτέλεσε επιχείρημα της εθνικιστικής ιδεολογίας. Ο Φίχτε μάλιστα στους *Λόγους προς το γερμανικό έθνος* ονομάζει λαό «εκείνη την ομάδα ανθρώπων, που επηρεάζονται στην ομιλία τους από τις ίδιες εξωτερικές συνθήκες, που ζουν μαζί και πλάθουν τη γλώσσα τους με τη συνεχή επικοινωνία μεταξύ τους» σε άλλο σημείο ο Φίχτε αναφέρει :« Τα πρώτιστα, τα αρχικά και τα μόνα αυθεντικά σύνορα ενός κράτους είναι δίχως καμία αμφιβολία τα εσωτερικά του σύνορα. Όσοι μιλούν την ίδια γλώσσα είναι ενωμένοι με δεσμούς αόρατους από την ίδια τη Φύση, πολύ πιο πριν από οποιαδήποτε ανθρώπινη επέμβαση. Όσοι μιλούν την ίδια γλώσσα, μπορούν και συνεννοούνται μεταξύ τους αποκτώντας τη δύναμη να αντιλαμβάνονται ο ένας τον άλλον ολόενα και πιο καθαρά. Συνεπώς, ανήκουν από κοινού και από την ίδια τους τη φύση στο ίδιο αξεχώριστο σύνολο... Από αυτά λοιπόν τα εσωτερικά όρια ... προκύπτει και η χάραξη των εξωτερικών συνόρων ανάλογα με τον τόπο της κατοικίας. Άρα η φύση των πραγμάτων δεν είναι ότι ορισμένοι άνθρωποι αποτελούν ξεχωριστό λαό επειδή

⁵⁴ KEDOURIE, E.: ό. π, σελ. 50.

⁵⁵ SMITH, A.: *The Ethic Origins of Nations*, Basil Blackwell, ... σελ. 15 – 16.

⁵⁶ HOBBSAWM, E.: ό. π, σελ. 77.

συμβαίνει να κατοικούν ανάμεσα σε συγκεκριμένα βουνά και ποτάμια. Αντίθετα, ζουν μαζί ... επειδή αποτελούν ήδη ξεχωριστό λαό χάρη σε κάποια ανώτερη φυσική επιταγή». ⁵⁷

Όμως για να αποκτήσει η γλωσσική διαφορά άλλες προεκτάσεις θα πρέπει να υπάρχει ήδη η ανάγκη για να προβληθεί η εθνική ταυτότητα.⁵⁸ Η εμφάνιση των εθνικών γλωσσών, απόρροια της γενίκευσης της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, προϋποθέτει εκείνον τον τύπο του κράτους που στηρίζεται σε ένα συγκεντρωτικό διοικητικό μηχανισμό και έναν εκτεταμένο καταμερισμό εργασίας, που επιτρέπει σε εξειδικευμένες εγγράμματες ομάδες να αναλάβουν την κοινωνική αναπαραγωγή των ατόμων, στο σύνολο της επικράτειας. Η δημιουργία εθνικού εκπαιδευτικού δικτύου αναλαμβάνει την προαγωγή της εσωτερικής ομοιογένειας. Η δημιουργία του Πανεπιστημίου Αθηνών, στην περίπτωση του ελληνικού εθνικισμού, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην προσπάθεια για ενότητα των ελληνικών ορθόδοξων κοινοτήτων διαμέσου του «γλωσσικού εξελληνισμού μεγάλων ορθόδοξων πληθυσμών». ⁵⁹ Παρότι ο Anderson, επισημαίνει ό,τι είναι ο καπιταλισμός, ο οποίος καθιέρωσε την καθομιλουμένη γλώσσα στον διοικητικό μηχανισμό και δημιούργησε τις έντυπες γλώσσες οι οποίες αποτέλεσαν το θεμέλιο της εθνικής συνείδησης, ⁶⁰ παρατηρούμε ότι και στις κοινωνίες όπου οι οικονομικές αλλαγές συντελέστηκαν με βραδύτερους ρυθμούς, η οργάνωση εθνικού εκπαιδευτικού μηχανισμού αποτέλεσε κύριο μέλημά τους για την ενδυνάμωση της εθνικής τους ενότητας.

Άλλωστε οι «μητρικές γλώσσες» στις παραδοσιακές κοινωνίες εξυπηρετούσαν τις ανάγκες επικοινωνίας μίας περιορισμένης περιοχής τα όρια της οποίας προσδιόριζε η γειννίαση ή η απομόνωση. Μέσα από την πολλαπλότητα των τοπικών γλωσσών, η εθνικιστική μυθολογία επιλέγει εκείνο το ιδίωμα που θα αποτελέσει τη βάση μίας τυποποιημένης και ομογενοποιημένης γλώσσας. ⁶¹ Όπως αναφέρει ο Nainr, «οι νέοι διανοούμενοι του εθνικισμού που ανήκαν στη

⁵⁷ KEDOURIE, E.: Ο Εθνικισμός, Κατάρτι, Αθήνα 1999 σελ. 103.

⁵⁸ ΛΕΚΚΑΣ, Π.: ό. π, σελ. 81.

⁵⁹ ΚΙΤΡΟΜΙΛΙΔΗΣ, Π.: «Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια» στο Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα, συλλογικό έργο, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999 σελ. 92.

⁶⁰ ANTEPSON, ΜΠ.: ό. π.

⁶¹ HOBSBAWM, E.: ό. π, σελ. 80.

μεσαία τάξη έπρεπε να καλέσουν τις μάζες στην ιστορία, και η πρόσκληση έπρεπε να είναι γραμμένη σε μία γλώσσα που να την καταλαβαίνουν όλοι». ⁶²

Αν ο εθνικισμός χρειάζεται το μύθο των απαρχών και της εθνικής συνέχειας, χρειάζεται και ένα παρόν. Επιστρέφουμε λοιπόν στον Renan, ο οποίος υποστηρίζει ότι αυτό το παρόν εξαρτάται από τη θέληση των ανθρώπων να συνεχίζουν να ζουν. Αυτό το παρόν αποτελεί ο σχηματισμός του έθνους το οποίο εμφανίζεται ως προαιώνιο πρόταγμα αλλά και ως καθημερινό δημοψήφισμα. Ο εθνικισμός λοιπόν είναι μία ιδεολογία που στοχεύει στην συγκρότηση μίας πολιτικής οντότητας του έθνους και που μετατρέπει τα άτομα σε μέλη αυτού του έθνους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Kedourie, «ο εθνικός αυτοπροσδιορισμός είναι ο προσδιορισμός της θέλησης και ο εθνικισμός είναι η μέθοδος διδασκαλίας του σωστού προσδιορισμού της θέλησης». ⁶³ Αυτό λοιπόν που ο εθνικισμός επιδιώκει δεν είναι μόνο ένα συγκεκριμένο τρόπο αυτοπροσδιορισμού – μέλος του έθνους- αλλά ταυτόχρονα απαιτεί δράση και συμμετοχή από τα κοινωνικά υποκείμενα. Απαιτεί τη συναίνεση των μελών σχετικά με τις αρχές που διακηρύσσει. Η αποδοχή και η απήχηση του εθνικισμού οφείλεται στην ικανότητά του να πείθει το εθνικό σώμα και να ανανεώνει την εμπιστοσύνη του. Και η αποδοχή του εθνικισμού οφείλεται στην ικανότητά του να μετατρέπει τους οπαδούς του σε πηγή δύναμης και κυριαρχίας.

⁶² ΑΝΤΕΡΣΟΝ, ΜΠ.: ό., π. σελ. 126.

⁶³ KEDOURIE, E.: ό. π.

A.3. Η εθνική ταυτότητα

Μέσα από την επικοινωνία του ατόμου με τους άλλους, το άτομο αποκτά ρόλους και ταυτότητες, που επιτρέπουν να οργανώσει την κοινωνική του υπόσταση. Το άτομο εσωτερικεύει μία σειρά από αναγνωρίσιμες γι' αυτόν και για τους άλλους, αλλά και αναμενόμενες συμπεριφορές διαμορφώνοντας έτσι τον εαυτό του. Αυτόν τον κοινωνικό εαυτό που ο Κούλεϊ ονομάζει κατοπτρικό εαυτό, δηλαδή το άτομο διαμορφώνει μία εικόνα του εαυτού του ως καθρέφτη του άλλου, με βάση τον τρόπο που θα ήθελε να αναγνωριστεί από τον άλλο.⁶⁴

Η διαδικασία της ταύτισης αποτελεί ένα βασικό μηχανισμό με τον οποίο το κάθε άτομο αποκτά ένα σύνολο συμβολικών και φαντασιακών στοιχείων που το κάνει να αναγνωρίζει τον εαυτό του και ταυτόχρονα να διαφοροποιείται από τα άλλα άτομα. Σύμφωνα μάλιστα με τους Tajfel και Turner η κοινωνική ταυτότητα συγκροτείται από τις ατομικές αυτο-αναπαραστάσεις οι οποίες προέρχονται από τις κοινωνικές κατηγορίες, που οργανώνει το άτομο για να γνωρίσει το κοινωνικό του περιβάλλον, στις οποίες θεωρεί ότι ανήκει. Ταυτόχρονα κάθε άτομο αγωνίζεται να έχει μία θετική «εικόνα» της ταυτότητας του, την οποία συγκροτεί στη βάση μιας ευνοϊκής σύγκρισης που κάνει ανάμεσα στην εσω-ομάδα και την εξω-ομάδα.⁶⁵

Η συγκρότηση της κοινωνικής ταυτότητας του ατόμου προϋποθέτει τη συμβολική διχοτόμηση της κοινότητας σε οικείο και ανοίκειο. Η ταύτιση με το «εμείς» παραπέμπει στους «ξένους», στους «άλλους». Το βασικό χαρακτηριστικό της ταύτισης είναι ότι «κατασκευάζει μία φαντασιακή ενότητα, ομοιογένεια και οριοθέτηση του ατόμου απέναντι σ' ένα άλλο, στο οποίο «αντιπαράκειται».⁶⁶ Την ίδια στιγμή που κατασκευάζονται οι συμβολικοί όροι ένταξης του ατόμου στην κοινότητα του «εμείς», πραγματοποιείται και η διαφοροποίηση του από τους «άλλους». Η κατασκευή της συλλογικής ταυτότητας μιας κοινωνίας συνεπάγεται και την

⁶⁴ ΤΣΑΟΥΣΗΣ, Δ., Γ.: Η κοινωνία του ανθρώπου, Gutenberg, Αθήνα 1983 σελ. 150.

⁶⁵ TAJFEL, H & TURNER, J: "An integrative theory of intergroup conflict" στο W. G. AUSTIN & S. WORCHEL (EDS), The social psychology of intergroup relations, Monterey, CA: Brooks/Cole, 1979, σελ. 33-47.

⁶⁶ ΛΗΠΟΒΑΤΣ Θ.: Ενάντια στο ρεύμα: Για μια κοινωνία των πολιτών, Πλέθρον, Αθήνα 1995 σελ. 58.

παραγωγή ειδικών κανόνων συμπεριφοράς απέναντι στους άλλους, κανόνων που στηρίζονται πάνω στη διαφοροποίηση, στη διάκριση και στη θέσπιση ενός μειονεκτικού καθεστώτος.⁶⁷

Η πολιτιστική ταυτότητα μίας κοινωνίας προϋποθέτει την κοινή καταγωγή – κοινή αναφορά στην ιστορία των προγόνων- την κοινή γλώσσα, την κοινή θρησκεία, τα δομικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής συνοχής και της ομοιομορφίας.

Όπως αναφέραμε παραπάνω βασικός στόχος του εθνικισμού είναι η διαμόρφωση του έθνους. Η παραγωγή του έθνους προϋποθέτει τη διαμόρφωση ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων. Αυτό που επιδιώκει ο εθνικισμός είναι κάθε άτομο να προβάλλει τον εαυτό του στον ιστό μίας συλλογικής αφήγησης, να αυτοαναγνωρίζεται μέσα από την αποδοχή ενός κοινού ονόματος και μίας κοινής βιωμένης παράδοσης, τα οποία συλλαμβάνει ως κληρονομιά Προκειμένου να διαμορφωθεί η εθνική ταυτότητα, ο εθνικισμός προστρέχει στα πολιτισμικά διακριτικά στοιχεία του έθνους. Η γλώσσα, η θρησκεία, η παράδοση κ.λπ. μετατρέπονται σε κοινά εθνικά χαρακτηριστικά. Πιο από αυτά τα κριτήρια ή πιο συνδυασμό κριτηρίων θα χρησιμοποιήσει η εθνικιστική ιδεολογία προκειμένου να παράγει την εθνική ταυτότητα εξαρτάται από τους εκάστοτε εθνικισμούς. Άλλωστε πολλές εθνικιστικές ιδεολογίες κατά τη διάρκεια της ανάπτυξής τους διαφοροποιούν τα κριτήρια προσδιορισμού της εθνικής ταυτότητας, ανάλογα με τις συνθήκες υπό τις οποίες κάθε φορά τελούν.⁶⁸

Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των εθνικών ταυτοτήτων διαδραμάτισαν οι εγγράμματες ελίτ, όπως επισημαίνουν αρκετοί μελετητές του εθνικισμού, οι οποίες αναλαμβάνουν να ερευνήσουν και στην συνέχεια να διαδώσουν τις γλωσσικές, πολιτισμικές, κοινωνικές ιδιαιτερότητες της εθνοτικής ομάδας . Ο ρόλος που αναλαμβάνουν οι διανοούμενοι του κάθε εθνικισμού είναι η άσκηση πατριωτικής προπαγάνδας προκειμένου να «αφυπνιστεί» η εθνική συνείδηση και να σφυρηλατηθεί η εθνική ταυτότητα.⁶⁹ Στην περίπτωση του ελληνικού εθνικισμού η ανάπτυξη συλλόγων (ο «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος

⁶⁷ Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ : Μπροστά στο ρατσισμό του σήμερα, στο «ΕΞΙ ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΡΑΤΣΙΣΜΟ», ΚΙΝΗΣΗ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΡΑΤΣΙΣΜΟΥ, ΠΑΡΑΣΚΗΝΙΟ, ΑΘΗΝΑ, 1998.

⁶⁸ ΛΕΚΚΑΣ, Π.: ό. π, σελ. 157.

⁶⁹ HROCH, M. – TODORAVA, M.: ό., π. σελ. 24.

Κωνσταντινουπόλεως», ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» κ.ά) συντέλεσαν στην διάδοση των εθνικιστικών ιδεών.⁷⁰

Η κύρια λειτουργία της εθνικής ταυτότητας είναι να προσφέρει έναν κοινό ιστορικό πεπρωμένο. Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας εδράζεται στην πίστη των ατόμων ότι αποτελούν τους κληρονόμους μιας «οντότητας» η οποία έχει μία συνέχεια μέσα στο χρόνο και που το όνομά της διασώζουν και φέρουν μέχρι σήμερα. Αυτή η πίστη ότι κάθε λαός αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως απόληξη μίας εξέλιξης η οποία εμφανίζεται να «ήταν η μόνη δυνατή, ότι αντιπροσώπευε ένα πεπρωμένο».⁷¹ Χάρη στο συλλογικό δεσμό, με τη μορφή του έθνους, αποκαθίσταται η επικοινωνία και η ομοιογένεια των ατόμων. Κάθε ατομική διαφορά υποτάσσεται μέσα στα πλαίσια της κοινότητας του έθνους προκειμένου να συγκροτηθεί η διαφορά ανάμεσα στο «εμείς» και οι «ξένοι».

Η κατασκευή της εθνικής ταυτότητας προσδιορίζει το έθνος και ταυτόχρονα το διαχωρίζει από τα άλλα έθνη. Το έθνος είναι μοναδικό και ξεχωριστό συντίθεται από ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά τα οποία δεν μπορούν να αναγνωριστούν σε άλλα έθνη. « Το να ορίσω από τι συνίσταται το έθνος σημαίνει, ταυτόχρονα , να ορίσω και από τι δεν συντίθεται- κοντολογίς να δώσω τον ορισμό του μη έθνους».⁷² Στους στίχους ενός γερμανικού ποιήματος ο συγγραφέας απαντά στο ερώτημά του « Ποια είναι λοιπόν η πατρίδα του Γερμανού; ...Εκεί βρίσκεται η πατρίδα του Γερμανού- εκεί όπου η οργή ξεριζώνει την ξενόφερτη ανοησία, εκεί όπου ο κάθε Γάλλος είναι εχθρός εκεί όπου ο κάθε Γερμανός είναι φίλος- εκεί πρέπει να είναι η πατρίδα. Πρέπει να είναι η Γερμανία όλη».⁷³ Στο βαθμό που το έθνος ταυτίζεται με μία εδαφική περιοχή τα σύνορα της οποίας είναι αυστηρά καθορισμένα και που το εθνικό κράτος εμφανίζεται να εγγυάται την ελευθερία των μελών του τότε η εθνική ταυτότητα οργανώνεται πάνω σε συναισθήματα αγάπης και μίσους. Τα συναισθήματα αγάπης απευθύνονται προς το εξιδανικευμένο έθνος ενώ τα συναισθήματα μίσους απέναντι σε κάθε «ξένο» που αναπαριστάται ως απειλή για το εθνικό κράτος. Αυτή η εικόνα για τον αλλοεθνή, η οποία συγκροτείται με

⁷⁰ ΚΙΤΡΟΜΙΛΙΔΗΣ, Π.: «Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια» στο Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα, συλλογικό έργο, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999 σελ. 93-94.

⁷¹ ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ, Ε.: ό., π. σελ. 132.

⁷² ΛΕΚΚΑΣ, Π.: ό. π, σελ. 150.

στόχο την συσπείρωση και κινητοποίηση των μελών του έθνους, αλλάζει και μεταπλάθεται ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν κάθε φορά. Έτσι άλλοτε για τον Έλληνα ορθόδοξο , εχθρός είναι ο καθολικός και άλλοτε ο μουσουλμάνος.

Η τοποθέτηση του «άλλου» σε αντιπαράθεση με το «εμείς» και η δημιουργία εθνικής ιδεολογίας αποτελεί προϊόν του νεωτερικού εθνικού κράτους. Οι αλλόγλωσσοι, οι αλλόφυλοι, οι αλλόθρησκοι αποτελούν εξωτερική επιβουλή προς το κράτος. Κάθε κυρίαρχο κράτος οφείλει να δημιουργήσει ένα έθνος, ένα λαό, προκειμένου να επιλύσει τόσο τα προβλήματα εσωτερικής συνοχής όσο και τα προβλήματα εξωτερικής επιβουλής.⁷⁴ Χάρη στη φαντασιακή κοινότητα έθνος τα άτομα αποκτούν μία κοινή ταυτότητα που αν και είναι διαμορφωμένη μέσα σ' ένα πεδίο κοινωνικών αξιών, κανόνων και συμβόλων , για τον καθένα είναι ατομική.⁷⁵ Το καθένα άτομο εγκαλείται σε μία φαντασιακή κοινότητα (το έθνος) που τα συμφέροντα της ταυτίζονται με τα συμφέροντα του κράτους- έθνους.

Η ταυτότητα που συγκροτεί ο εκάστοτε εθνικισμός υπερέχει όλων των άλλων ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων που υιοθετούν τα άτομα. Αυτό που ορίζει ο εθνικισμός είναι το «ποιος είμαι» «και πριν και πάνω από όλα είμαι Έλληνας, Γάλλος, Αμερικανός ...».⁷⁶

Ο εθνικισμός προκειμένου να συγκροτήσει την εθνική ταυτότητα, πέραν των διακριτικών πολιτισμικών στοιχείων που αναφέραμε παραπάνω ότι χρησιμοποιεί, συχνά προστρέχει και σε υποκειμενικά κριτήρια . Συχνά ο εθνικισμός αναφέρεται στο εθνικό φρόνημα του εθνικού σώματος. Ας δούμε για παράδειγμα τον λόγο του Εβραίου εθνικιστή Αχάντ Χα'αμ σχετικά με την εβραϊκή κοινότητα.: «... Η πραγματική υπόσταση του έθνους δεν εξαρτάται από τίποτε άλλο πέρα από την παρουσία του στην ψυχή του ανθρώπου, και όχι από οποιαδήποτε εξωτερική ή αντικειμενική πραγματικότητα. Αν αισθάνομαι το πνεύμα της εβραϊκής κοινότητας στην καρδιά μου, σε βαθμό τέτοιο που να σημαδεύει με τη σφραγίδα του ολόκληρη την εσωτερική ζωή μου, τότε το πνεύμα της εβραϊκής εθνότητας θα υπάρχει μέσα μου. Και δεν θα πάψει να υπάρχει,

⁷³ KEDOURIE, E.: ό. π. σελ. 109.

⁷⁴ ΒΑΛΕΡΣΤΑΙΝ, Ι.: Η οικοδόμηση των λαών: ρατσισμός, εθνικισμός, εθνισμός». ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ, Ε., ΒΑΛΕΡΣΤΑΙΝ, Ι.: ΦΥΛΗ, ΕΘΝΟΣ, ΤΑΣΗ, ΕΚΔ. Ο ΠΟΛΙΤΗΣ ,ΑΘΗΝΑ, 1991.

⁷⁵ ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ, Ε.: Η μορφή έθνος: ιστορία και ιδεολογία, στο ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ, Ε., ΒΑΛΕΡΣΤΑΙΝ, Ι.: ΦΥΛΗ, ΕΘΝΟΣ, ΤΑΣΗ, ΕΚΔ. Ο ΠΟΛΙΤΗΣ ,ΑΘΗΝΑ, 1991.

⁷⁶ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ Ν.: ό. π, σελ. 77- 78.

ακόμη και αν όλοι οι εβραίοι της εποχής μου σταματήσουν να τον νιώθουν στις δικές τους καρδιές». ⁷⁷ Εκείνο λοιπόν που επικαλείται ο εθνικισμός προκειμένου να διαμορφώσει την εθνική ταυτότητα, πέρα από τα «αντικειμενικά» πολιτισμικά κριτήρια, είναι το γεγονός ότι τα ίδια τα άτομα αισθάνονται ότι αποτελούν έθνος. Αυτό που αναγνωρίζεται στο έθνος είναι η «ψυχή» όπως λει ξεκάθαρα ο Φίχτε :« Δεν είναι ούτε το δυνατό χέρι ούτε το γερό όπλο αυτό ου κερδίζει τη νίκη, αλλά μόνο η δύναμη της ψυχής ...». ⁷⁸ Ορίζοντας λοιπόν ο εθνικισμός το έθνος ως έναν ανώτερο κοινωνικό δεσμό και την εθνική ταυτότητα ως την κυρίαρχη συλλογική και ατομική ταυτότητα καταφέρνει να διαμορφώσει μία εικόνα ολότητας εντός της οποίας κάθε τι διαφορετικό αποκρούεται ενώ παράλληλα εξασφαλίζει την αίσθηση πληρότητας για το μέλη του. ⁷⁹

⁷⁷ KEDOURIE, E.: ό. π. σελ. 124.

⁷⁸ KEDOURIE, E.: ό. π. σελ. 125.

⁷⁹ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ Ν.: ό. π. σελ. 81.

Α.4. Το έθνος και το έθνος κράτος.

Ο βασικός στόχος της ιδεολογίας του εθνικισμού είναι η δημιουργία ενός έθνους. Αυτό που επιχειρεί ο εθνικισμός είναι να μεταλλάξει μία ομάδα σε «εθνική ομάδα». Κάθε έθνος ορίζεται ως μοναδική και ξεχωριστή οντότητα και γι' αυτό το λόγο διαφοροποιείται από τα άλλα έθνη. Αυτό το οποίο συνιστά την μοναδικότητα του έθνους είναι η ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα που του αποδίδεται. Κάθε έθνος υπάρχει, χάρη σ' αυτήν την ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα την οποία διαφυλάσσει και της οποίας αποτελεί τον φορέα και τον κύριο εκφραστή της. Ο προσδιορισμός του έθνους είναι κυρίως πολιτισμικός.⁸⁰ Η γέννηση του έθνους συνίσταται στην πίστη ότι οι γενεές που διαδέχονται η μια την άλλη ανά τους αιώνες κληρονομούν μία «ουσία» αναλλοίωτη.⁸¹ Ο εθνικισμός λοιπόν προστρέχει στο παρελθόν προκειμένου να ορίσει την αρχαιότητα και τη φυσικότητα του έθνους. Το έθνος εμφανίζεται ως πεπρωμένο και ως πρόταγμα και στηρίζεται στην πίστη ότι κάθε «λαός» αποτελεί την απόληξη και την συνέχεια ενός ξεχωριστού πολιτισμού. Η πίστη των ανθρώπων ότι μοιράζονται ένα κοινό όνομα, μία κοινή παράδοση, κοινά σύμβολα, κοινές αξίες, κοινή μνήμη και παρελθόν, οι απαρχές των οποίων βρίσκονται στην ιστορία, δημιουργεί την αίσθηση του «συνανήκειν». Το έθνος λοιπόν είναι ένας κοινωνικός δεσμός, μία μορφή συλλογικής αλληλεγγύης.⁸²

Το έθνος θεσμίζει μία «φαντασιακή κοινότητα». Σύμφωνα με τον Anderson, η κοινότητα αυτή είναι φαντασιακή διότι κανένα από τα μέλη τους έθνους δεν θα γνωρίσει ποτέ τα περισσότερα από τα υπόλοιπα μέλη. Από την άλλη πλευρά όμως κάθε μέλος του έθνους έχει την αίσθηση του συνανήκειν, την αίσθηση ενός οριζόντιου δεσμού.⁸³ Κανένα έθνος, όπως σημειώνει ο Μπαλιμπάρ, δεν βασίζεται σε μία ενιαία εθνική ομάδα γι αυτό και ο εθνικισμός πρέπει να αποκαταστήσει μέσα στην πραγματικότητα την ενότητα των διαφορετικών «φυλών» και «λαών» διαφοροποιώντας αυτές προς άλλες εθνικές ομάδες.⁸⁴

⁸⁰ ΛΕΚΚΑΣ, Π.: ό. π, σελ. 104 – 105.

⁸¹ ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ, Ε.: «Η μορφή έθνους: ιστορία και ιδεολογία» στο Φυλή, Έθνος, Τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες. Μπαλιμπάρ, Ε. – Βαλλερστάιν, Ι., Ο πολίτης, Αθήνα 1991 σελ. 132.

⁸² ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ Ν.: ό. π, σελ. 87.

⁸³ ΑΝΤΕΡΣΟΝ, ΜΠ.: ό., π. σελ. 26.

⁸⁴ ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ, Ε.: ό., π. σελ. 79.

Η βάση του εθνικισμού είναι η παραγωγή ενός έθνους εξ' ονόματος του οποίου το καθένα μέλος του, νομιμοποιείται να μιλά. Σύμφωνα με τον Gellner, ο εθνικισμός εφευρίσκει έθνη εκεί που δεν υπάρχουν.⁸⁵ Βέβαια η θέση ότι το έθνος αποτελεί επινόηση και ιστορική κατασκευή δεν αναιρεί το γεγονός ότι αυτό αποτελεί μία πραγματικότητα για όσους την πιστεύουν, ταυτίζονται, παρακινούνται και ωθούνται σε δράση.⁸⁶

Στο βαθμό λοιπόν που ο εθνικισμός επιχειρεί να εξηγήσει και να αναδιατυπώσει το παρελθόν, να προβάλλει το παρόν πάνω στο παρελθόν, τότε είναι υποχρεωμένος να χρησιμοποιήσει προϋπάρχουσες πραγματικότητες, προηγούμενες ταυτότητες, συλλογικές εμπειρίες και ιστορικά δεδομένα τα οποία ομοιογενοποιεί, μεταπλάθει και εντάσσει μέσα σε μία νέα συλλογικότητα, το έθνος. Αυτό που κάθε φορά ο εθνικισμός επιδιώκει είναι, μέσα από ένα πλήθος αντιφατικών και διάσπαρτων στοιχείων, να συγκροτεί μία νέα «πραγματικότητα». Μέσα από ένα πλήθος εθνοτικών ομάδων, γλωσσικών ιδιωμάτων, θρησκειών, ο εθνικισμός συγκροτεί και ομοιογενοποιεί μία ενιαία εθνική ομάδα, την οποία ταυτίζει με ένα συγκεκριμένο γλωσσικό ιδίωμα, μία θρησκεία και μία παράδοση. Αυτή η στρατηγική της επιλεκτικής χρήσης του παρελθόντος, από τον εθνικισμό, αντιπροσωπεύει «ένα ιστορικό σύστημα αποκλεισμού και κυριαρχίας, συνδεδεμένων μεταξύ τους».⁸⁷

Αυτό που επιδιώκει ο εθνικισμός είναι να προσδώσει μία συνέχεια στην αντίληψη του χρόνου της ιστορίας. Η ιστορία συλλαμβάνεται ως μία ατελείωτη αλυσίδα γεγονότων. Αν για τις παραδοσιακές κοινωνίες η απεικόνιση της πραγματικότητας είχε χαρακτήρα τοπικό, μερικό και συγκεκριμένο στη σύγχρονη αντίληψη ο χρόνος γίνεται αντιληπτός ως «ομοιογενής και κενός».⁸⁸ Έτσι ο χρόνος γίνεται μετρήσιμος (μετριέται με ρολόι και ημερολόγιο), συνεχής και αφηρημένος. Είναι αυτή η καινούργια αντίληψη του χρόνου που επιτρέπει και ευνοεί σχέσεις όπου απουσιάζει η διαπροσωπική επικοινωνία. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Anderson, «Η ιδέα ενός κοινωνικού οργανισμού που κινείται με βάση το ημερολόγιο μέσα σ' έναν ομοιογενή, κενό χρόνο, βρίσκει το ακριβές ανάλογό της στην ιδέα του έθνους, το οποίο συλλαμβάνεται σαν

⁸⁵ GELLNER, E.: ό. π.

⁸⁶ ΛΕΚΚΑΣ, Π.: ό. π, σελ. 120.

⁸⁷ ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ, Ε.: ό.π. σελ. 80.

⁸⁸ ΑΝΤΕΡΣΟΝ, ΜΠ.: ό., π. σελ. 48

μια συμπαγής κοινότητα που κινείται σταθερά μέσα στην Ιστορία, προς τα πίσω(ή προς τα μπρος)». ⁸⁹ Το έθνος κατανοείται ως μία «οντότητα» που υπήρχε ανέκαθεν στην ιστορία και που συνεχίζει την πορεία του από τα βάθη των αιώνων μέχρι σήμερα.

Ένας τρόπος με τον οποίο επιχειρούν πολλοί μελετητές να προσδιορίσουν το σύγχρονο χαρακτήρα του έθνους, είναι η αναφορά στις παλαιότερες σημασίες των λέξεων έθνος και nation. Δεν θα αναφερθούμε στη σημασία της λέξης έθνος της οποίας έχουμε παρουσιάσει στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας αλλά στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το περιεχόμενο των λέξεων εξαρτάται κάθε φορά από τη κοινωνική χρήση που τους γίνεται, από διαφορετικούς ανθρώπους, σε διαφορετικές εποχές. Κάθε φορά λοιπόν ορίζονται διαφορετικά τα αντικείμενα, οι σχέσεις και οι πρακτικές.

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα ο όρος έθνος απέκτησε πολιτική σημασία. Κατά τη Γαλλική Επανάσταση το έθνος εξισώνεται με το κράτος και με το λαό. Το έθνος συνδέεται με ένα λαό που είναι κυρίαρχος και που συνδέεται με μία συγκεκριμένη εδαφική περιοχή. Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, που ο Hobsbawm ονομάζει λαϊκο-επαναστατική «το έθνος ήταν το σώμα των πολιτών, συλλογική κυριαρχία των οποίων τους συγκροτούσε σε ένα κράτος, το οποίο ήταν η πολιτική τους έκφραση». ⁹⁰ Κριτήρια όπως η εθνικότητα, η γλώσσα, θρησκεία, κοινό παρελθόν δεν προσδιόριζαν το «έθνος».

Το έθνος επιδιώκει την πολιτική του αυτονομία, να υπάρξει δηλαδή ως εθνικό κράτος. Ο Anderson ορίζει το έθνος όχι μόνο ως μία φαντασιακή κοινότητα αλλά και ως εγγενώς οριοθετημένη και ταυτόχρονα κυρίαρχη πολιτική οντότητα. ⁹¹ Κανένα έθνος δεν αντιλαμβάνεται τον εαυτό του να ταυτίζεται με την ανθρωπότητα. Για κάθε έθνος υπάρχουν καθορισμένα σύνορα πέραν των οποίων υπάρχουν άλλα έθνη. Το έθνος λοιπόν συγκροτείται μέσα σε μία κοινωνία εθνών και παίρνει τη θέση του σε αυτή στο βαθμό που τα άλλα έθνη το αναγνωρίζουν ως τέτοιο. Το ότι ο εθνικισμός θέτει ως στόχο του την αυτόνομη πολιτική υπόσταση του έθνους, αυτό δε σημαίνει ότι όλοι οι εθνικισμοί και όλα τα έθνη συγκροτούν έθνος κράτος.

⁸⁹ ANTEPΣON, ΜΠ.: ό., π. σελ. 49 – 50.

⁹⁰ HOBBSAWM, E.: ό. π, σελ. 34 – 35.

⁹¹ ANTEPΣON, ΜΠ.: ό., π. σελ. 26.

Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα υπήρχαν μόλις δώδεκα κράτη στην Ευρώπη. Η «αρχή των εθνοτήτων» ίσχυσε μόνο για τις εθνικότητες κάποιου μεγέθους.⁹² Η υιοθέτηση της «αρχής του ορίου» επέτρεπε την πολιτική αυτονομία μόνο σε ευμεγέθη εθνικές ομάδες. Άλλωστε ο όρος βαλκανιοποίηση «δεν έφτασε μόνο να δηλώνει το διαμελισμό μεγάλων και βιώσιμων πολιτικών ενοτήτων, αλλά έγινε και συνώνυμο της επιστροφής στο φυλετικό, στο υπανάπτυκτο, στο πρωτόγονο, το βάρβαρο.»⁹³

Η εθνικιστική ιδεολογία προβάλλει έναν συγκεκριμένο τρόπο ενεργοποίησης των υποκειμένων. Ο εθνικισμός ορίζει την πολιτική δράση των κοινωνικών υποκειμένων προβάλλοντας ως θεμελιώδες δικαίωμα την απόκτηση, την περιφρούρηση και τη διατήρηση της εθνικής ανεξαρτησίας και ως αναγκαία προϋπόθεση για την επιβίωση του έθνους.

Ο εθνικισμός προβάλλει ως πρόταγμα και πεπρωμένο την πολιτική ανεξαρτησία και αυτοδιάθεση του έθνους. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθούμε στην τυπολογία του εθνικισμού που προτείνουν πολλοί μελετητές,⁹⁴ και η οποία διακρίνει τους εθνικισμούς σε πρωτογενείς και δευτερογενείς. Οι δευτερογενείς εθνικισμοί οι οποίοι αναφέρονται πρωτίστως στην Ανατολική Ευρώπη και έπονται χρονολογικά των πρωτογενών, αναπτύσσονται μέσα στο εσωτερικό μεγάλων αυτοκρατοριών (π. χ. Οθωμανική αυτοκρατορία) όπου το υπό διαμόρφωση έθνος είτε συνυπάρχει μαζί με άλλες εθνότητες υπό καθεστώς υποδούλωσης, είτε βρίσκεται υπό διαφορετικούς πολιτικούς σχηματισμούς (γερμανικό έθνος).⁹⁵ Στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη οι εθνοπολιτισμικές ομάδες που βρίσκονταν κάτω από την κυριαρχία μίας «εξωγενούς» άρχουσας τάξης και που κατείχαν συμπαγές έδαφος δεν είχαν δικιά τους αριστοκρατία, πολιτική υπόσταση ή λογοτεχνική παράδοση.⁹⁶ Η εμφάνιση εγγράμματων ελίτ, όπως σημειώνει ο Hroch, η οποία προσπαθεί να συλλέξει πληροφορίες για την ιστορία, τη γλώσσα και τα έθιμα των μη κυρίαρχων εθνοπολιτισμικών ομάδων αποτελεί αποφασιστικό στάδιο για την εμφάνιση των

⁹² HOBBSBAWM, E.: ό. π, σελ. 51.

⁹³ ΤΟΝΤΟΡΟΒΑ, Μ.: «Τα Βαλκάνια: Από την ανακάλυψη στην «κατασκευή» τους» στο HROCH, M. – TODORAVA, M.: ό., π. σελ. 57.

⁹⁴ Για την διάκριση πρωτογενών και δευτερογενών εθνικισμών βλέπε Λέκκα Π, ό., π. σελ. 91 υπ. 34.

⁹⁵ ΛΕΚΚΑΣ, Π.: ό. π. σελ. 92.

⁹⁶ HROCH, M. – TODOROVA, M.: Σύμφωνα με τον Hroch, ο εθνικισμός διατρέχει τρεις φάσεις. Στη φάση Α οι εγγράμματες ελίτ μίας εθνοπολιτισμικής ομάδας αρχίζει να συλλαμβάνει τη δική της εθνότητα ως δυνητικό μελλοντικό έθνος, έχουμε δηλαδή τη δημιουργία ενός εθνικού κινήματος. Στη φάση Β οι ακτιβιστές προσπαθούν να

εθνικών κινημάτων.⁹⁷ Στις περιπτώσεις των δευτερογενών εθνικισμών απουσιάζει το «προηγούμενο» του κράτους γι' αυτό και χαρακτηρίζονται ως απελευθερωτικοί, αποσχματιστικοί ή ενοποιητικοί.⁹⁸

Αντίθετα οι πρωτογενείς εθνικισμοί αναφέρονται στους δυτικοευρωπαϊκούς εθνικισμούς που εμφανίστηκαν στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ενώ οι δευτερογενείς αναφέρονται στους εθνικισμούς που εμφανίστηκαν στις αρχές του 19^{ου} στην Ευρώπη και τον υπόλοιπο κόσμο.⁹⁹ Οι πρωτογενείς εθνικισμοί (ο αγγλικός, ο γαλλικός) εμφανίστηκαν στα πλαίσια κυρίαρχων πολιτικών δομών. Οι δομές αυτές προϋπήρχαν του έθνους και του εθνικού κράτους και οι οποίες παρείχαν τις προϋποθέσεις και τις συνθήκες υποδοχής τους. Το απολυταρχικό κράτος και οι πεφωτισμένες δεσποτείες στη Δύση παρείχαν την «κρατική εμπειρία» αλλά και την έως ένα βαθμό ομοιογένεια του πληθυσμού.¹⁰⁰ Ο θεσμός των κρατικών γλωσσών οι οποίες διακρίνονταν από τις «ιερές γλώσσες», το νομισματικό μονοπώλιο και ο διοικητικός και δημοσιονομικός συγκεντρωτισμός, αποτελέσματα της απόλυτης μοναρχίας, αποτέλεσαν τις «προ-εθνικές» δομές που αργότερα θα ενσωματωθούν στο εθνικό κράτος, είναι αυτές οι δομές που μέσα στα πλαίσια της νέας μορφής πολιτικής οργάνωσης «εθνικοποιήθηκαν».¹⁰¹ Οι θεσμοί αυτοί λειτουργούν πια με έναν διαφορετικό τρόπο αφού συνδέονται με την επικράτεια δηλαδή με έναν νέο τρόπο κυριαρχίας. Όπως αναφέρει ο Giddens, «τα παραδοσιακά κράτη – ο συγγραφέας αναφέρεται στα απολυταρχικά κράτη και τις δεσποτείες της Δύσης-, μερικές φορές οργάνωναν συνοριακούς ελέγχους, απαιτώντας πληρωμές και τεκμηριώσεις των ταυτοτήτων των ατόμων που ταξίδευαν αλλά πρόκειται για διαχωρισμούς ανάμεσα σε επαρχίες και όχι ανάμεσα σε κράτη ... Η επιτήρηση με την μορφή των τελωνειακών υπαλλήλων και των φρουρών των συνόρων αλλά και με τον κεντρικό έλεγχο των

προσεταιριστούν όσους περισσότερους μπορούν από την εθνοτική τους ομάδα. Και στη φάση Γ έχουμε τη δημιουργία μαζικού κινήματος με εθνική ταυτότητα.

⁹⁷ HROCH, M. – TODOROVA, M.: ό., π.

⁹⁸ ΛΕΚΚΑΣ, Π.: ό. π.

⁹⁹ Ο Anderson, μάλιστα θεωρεί ότι οι πρώτοι εθνικισμοί αποτέλεσαν «πρότυπο», «μοντέλο» των εθνικισμών που ακολούθησαν. ANTEPSON, ΜΠ.: ό., π.

¹⁰⁰ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, Ν.: ό., π. σελ. 239 – 240.

¹⁰¹ ΜΠΑΛΙΜΠΙΑΡ, Ε.: ό., π. σελ. 134 – 135.

διαβατηρίων αποτελεί διακριτικό στοιχείο του εθνικού κράτους». ¹⁰² Ποτέ άλλοτε το κράτος δεν έφερε τους κατοίκους του τόσο κοντά με τον μηχανισμό εξουσίας και τη διοίκηση. Ακόμα και ο πιο απομακρυσμένος κάτοικος, διαμέσου των περιοδικών απογραφών, της υποχρεωτικής πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και της στρατολόγησης διατηρεί δεσμούς με τον κρατικό μηχανισμό. ¹⁰³ Το εθνικό κράτος δεν διεκδικεί μόνο το μονοπώλιο στη χρήση της φυσικής βίας αλλά συγκεντρώνει και τα μέσα κυριαρχίας και χωρίζει το διοικητικό προσωπικό από τα υλικά διοικητικά και οργανωτικά μέσα. ¹⁰⁴

Η παρουσία της εθνικής ιδεολογίας μέσα στο εθνικό κράτος και η άρρηκτη σύνδεσή του με του κρατικούς μηχανισμούς συνεπάγεται την θεσμοποίηση του εθνικισμού και τη μετατροπή του σε κρατική ιδεολογία εφόσον το κράτος αναλαμβάνει τη διάδοση και αναπαραγωγή της. ¹⁰⁵ Η αναπαραγωγή των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων είναι ο τρόπος που η κοινωνία και ο πολιτισμός διακονίζονται.

Αρκετοί μελετητές του εθνικισμού έχουν επισημάνει τον ρόλο των εκπαιδευτικών θεσμών στην καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης. Το κράτος είναι ο μόνος θεσμός που μπορεί να μονοπωλήσει τη νόμιμη εκπαίδευση και να την οργανώσει σε εθνική βάση. Η εκπαίδευση ενός ανθρώπου « αποτελεί την πολυτιμότερη επένδυση και του παρέχει την πολιτισμική του ταυτότητα». ¹⁰⁶ Η λειτουργία του εκπαιδευτικού μηχανισμού αποσκοπεί στην εσωτερίκευση από μέρους των μελών μίας κοινωνίας σε ιδέες, σύμβολα, παραδόσεις, τρόπους συμπεριφοράς και κώδικες επικοινωνίας, στην εσωτερίκευση δηλαδή ενός πολιτισμού, μίας «υψηλής κουλτούρας». Η κουλτούρα αποτελεί το αναγκαίο μέσο για την ομοιογενοποίηση του εθνικού σώματος ως εκ τούτου, η σχέση της πολιτικής και της κουλτούρας μπορεί να εξηγηθεί μέσα στα πλαίσια της εθνικής ιδεολογίας. Η λειτουργία που επιτελεί ο εκπαιδευτικός μηχανισμός είναι κατά βάση πολιτισμική λειτουργία. ¹⁰⁷ Ένας από τους στόχους λοιπόν, του εθνικισμού είναι η ανάπτυξη της

¹⁰² GIDDENS, A.: *The nation-state and violence*, Polity Press, Cambridge 1987, σελ. 120.

¹⁰³ HOBBSBAWM, E.: ό. π, σελ. 117.

¹⁰⁴ WEBER M.: *Η πολιτική ως επάγγελμα*, Παπαζήση, Αθήνα 1987 σελ 99 – 103.

¹⁰⁵ ΛΕΚΚΑΣ, Π.: ό., π. σελ. 132.

¹⁰⁶ GELLNER, E.: ό., π. σελ. 73.

¹⁰⁷ ΛΕΚΚΑΣ, Π.: ό., π. σελ. 137.

εθνικής κουλτούρας η οποία είναι βασισμένη σε μία καθομιλουμένη γλώσσα που διαμορφώθηκε από την εκπαίδευση, την διοίκηση και την οικονομική ζωή.

Η παρακμή της δυτικής φεουδαρχίας και των δυναστικών καθεστώτων έθεσε σε αναζήτηση, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Anderson, «ενός νέου τρόπου να συνδεθούν μεταξύ τους με νόημα η αδελφότητα, η εξουσία και ο χρόνος.¹⁰⁸ Θεσμοί που παραδοσιακά εξασφάλιζαν την αφοσίωση όπως η θρησκεία και η νομιμότητα της μοναρχίας είχαν χάσει την επιρροή τους. Η παρακμή αυτών των κοινωνικο-πολιτικών δεσμών κατέστησε επιτακτική την ανάγκη μίας νέας πολιτικής αφοσίωσης. Αυτό που απαιτούσαν τα κράτη ήταν μια «πολιτική θρησκεία».¹⁰⁹

¹⁰⁸ ANΤΕΡΣΟΝ, ΜΠ.: ό., π. σελ. 61.

¹⁰⁹ ΗΟΒΣΒΑΥΜ, Ε.: ό. π. σελ. 123.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

B.1. Ο εθνικισμός ως είδος πολιτικής θρησκείας

Στις παραδοσιακές κοινωνίες η θρησκεία αποτελούσε τον κυρίαρχο πλαίσιο εξήγησης και νοηματοδότησης του κόσμου.

Η θρησκεία εμφανίζεται αρχικά ως μία κοσμοθεωρία που δίνει απαντήσεις για τη δημιουργία του κόσμου και για τη θέση του ανθρώπου μέσα σ' αυτόν. Η πίστη σε κάποια υπερφυσική οντότητα συγκροτεί τις αναπαραστάσεις των ανθρώπων για τον εαυτό τους και τη σχέση τους με το θεό. Οι μορφές λατρείας και η πίστη επιτρέπουν στους ανθρώπους να συνθέσουν αναπαραστάσεις για τον εαυτό τους για τη φύση και για την κοινωνία τους και να συνθέτουν τρόπους σκέψης και πράξεις που αφορούν τη σχέση των ανθρώπων με την κοινωνία, τους θεούς αλλά και με τις σχέσεις παραγωγής αγαθών, τις σχέσεις εξουσίας και τη σχέση τους με την ιδεολογία.¹¹⁰

Τα κοινά σύμβολα, οι εορτές, οι μύθοι για αγίους ανθρώπους, συνδέουν τους ανθρώπους με έναν συγκεκριμένο τρόπο ζωής αλλά και με συγκεκριμένους κανόνες συμπεριφοράς ενώ ταυτόχρονα διαμορφώνουν σχέσεις αλληλεγγύης ανάμεσα στα μέλη της κοινωνίας. Η θρησκεία διεκδικώντας την αλήθεια, διεκδικεί τη δύναμη να θέτει πρότυπα και κανόνες συμπεριφοράς. Η κοινωνική αποδοχή αυτών των προτύπων και κανόνων συμπεριφοράς συνέχει τα υποκείμενα στα οποία απευθύνεται και δημιουργεί έναν οριζόντιο δεσμό. Η θρησκεία αποτελεί έναν κώδικα επικοινωνίας διαμέσου του οποίου ήρθαν σε επαφή διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, φυλές και εθνότητες αλλά και συγκροτήθηκαν σταδιακά διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και τάξεις οι οποίες χρησιμοποίησαν τη θρησκεία για να νομιμοποιήσουν τα συγκεκριμένα συμφέροντά τους όπως κατέδειξε ο M.Weber στην περίπτωση των ινδικών θρησκειών.¹¹¹

Η ιδέα της θεϊκής επιλογής και της συλλογικής αποστολής αποτέλεσε στοιχείο της ταυτότητας των διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων. Κάθε λαός εμφανίζεται ως «περιούσιος» που κατέχει μία ιδιαίτερη θέση στον κόσμο. Το αίσθημα του συνανήκειν αποτελεί ταυτόχρονα και ένα αίσθημα υπεροχής απέναντι στους άλλους λαούς.

¹¹⁰ ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ, Α.: «Θρησκεία και πολιτική παιδεία» στο *επιθεώρηση της πολιτικής επιστήμης* σελ.72.

Κυρίαρχα στοιχεία του θρησκευτικού τρόπου σκέψης στον Χριστιανισμό είναι η πίστη και η αφοσίωση. Κάθε θρησκευτική κοινότητα είναι μία κοινότητα πιστών. Μία πίστη που αναφέρεται όχι μόνο στην ύπαρξη και τη δύναμη του θεού αλλά και πίστη στο «λόγο του θεού» που παρουσιάζεται με τη μορφή της αλήθειας που ούτε απόρριψη ούτε τροποποίηση επιδέχεται εφόσον προβάλλονται ως σταθερή και αμετάβλητη. Κάθε κριτική μετατρέπεται σε αίρεση. Χαρακτηριστικά των πιστών είναι η υποταγή και η υπακοή σε ένα παντοδύναμο θεό ο οποίος υπόσχεται την προστασία του ανθρώπου σε αυτήν τη ζωή αλλά και τη σωτηρία της ψυχής του είτε σ' αυτή είτε σε μία άλλη ζωή. Η δυνατότητα της θρησκείας να δίνει απαντήσεις για το θάνατο και να μετατρέπει το μοιραίο σε συνέχεια αποτελεί και το μεγάλο προσόν αυτής της κοσμοαντίληψης.

Η ικανότητα της θρησκείας να ομοιογενοποιεί τους ανθρώπους στη βάση της κοινής πίστης, να ορίζει κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς στους πιστούς της και να δίνει εξηγήσεις για την καταγωγή του ανθρώπου και του σύμπαντος δεν αποτελούν λειτουργίες που επιτελεί μόνο αυτή. Αυτό που αποτελεί τον πυρήνα της θρησκείας και τη διαφοροποιεί από τα άλλα συστήματα ιδεών είναι «η πίστη σε μία ή πολλές υπερφυσικές δυνάμεις που έχουν την δυνατότητα να προστατεύσουν ή να βλάψουν τον άνθρωπο.¹¹² Η θρησκεία λοιπόν είναι η πίστη σε ανώτερα και ισχυρότερα αόρατα πρόσωπα, σε «όντα» προσωπικά με γνώση και θέληση.¹¹³ Η θρησκεία ορίζει τη σχέση του ανθρώπου με το σύμπαν, μία σχέση που διαμεσολαβείτε από την εικόνα του θεού¹¹⁴ και που τίθεται με όρους τάξης και ενότητας.

Ο άνθρωπος μέσω των ατομικών και συλλογικών του εμπειριών δημιουργεί την παράσταση του θεού μέσω της οποίας κατανοεί και ανασυγκροτεί την πραγματικότητα. Αυτή η ικανότητα των ανθρώπων να δημιουργούν θεούς είναι η ικανότητα των κοινωνιών να βρίσκουν σε κάθε εποχή τους θεούς που χρειάζονται, μετατρέποντας κάθε φορά τα κοινωνικά και ηθικά

¹¹¹ ΦΙΛΙΑΣ Β.: Μαξ Βέμπερ : Συστηματική κοινωνιολογία και μεθοδολογία, Νέα σύνορα, Αθήνα 1976, σελ.43 –58.

¹¹² SPIRO M. " Religion: Problems of Definition and explanations" στο Anthropological approaches to the study of Religion, Tavistock Publications.

¹¹³ ΕΛΕΥΘΕΡΟΠΟΥΛΟΥ: Θρησκεία, Θεός, Ηθικότης και οι Άνθρωποι, Αθήνα, Παπαζήσης, 1953.

¹¹⁴ ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ Α: « Οι κυρίαρχες αντιλήψεις για τον άνθρωπο ... » ό.,π.

συμφέροντα σε θρησκευτικά συμφέροντα.¹¹⁵ Ταυτόχρονα η πίστη σε έναν δημιουργό θεό είναι η απαλλοτρίωση του ανθρώπου από την εξουσία του να θεσπίζει τη θρησκεία ως θεσμό.¹¹⁶

Ο δέκατος όγδοος αιώνας σηματοδοτεί την αυγή του ορθολογισμού και της εκκοσμίκευσης.

Η υποχώρηση των θρησκευτικών τρόπων σκέψης κατέστησε αναγκαία την ύπαρξη ενός νέου συστήματος συμβολικής διαχείρισης της πραγματικότητας. Παράλληλα η θρησκεία αποτελεί ένα άλλο στοιχείο που χρησιμοποιεί ο εθνικισμός για να διακρίνει και να ομοιογενοποιήσει μία πολιτισμική οντότητα.

Το γεγονός ότι η εθνική ολοκλήρωση των κρατών της Δυτικής Ευρώπης είχε ως συνέπεια την αποδογματοποίηση των θεμελιωδών πεποιθήσεων σχετικά με τον κόσμο και την πραγματοποίηση της εκκοσμίκευσης, η χρήση της θρησκείας από τον εθνικισμό αποτελεί παράδοξο. Προκειμένου να προσεγγίσουμε αυτή την παράδοξη σχέση του εθνικισμού και της θρησκείας, θα πρέπει να εξετάσουμε τη συγγένεια των εθνικιστικών και των θρησκευτικών ιδεών.

Στις παραδοσιακές κοινωνίες η θρησκεία καθορίζει τον τρόπο σκέψης των ανθρώπων, ερμηνεύει και νοηματοδοτεί τον κόσμο που τους περιβάλλει, καθορίζει την δράση τους, νομιμοποιεί και δικαιώνει σχέσεις εξουσίας. Όμως το μεγάλο προσόν των παραδοσιακών θρησκευτικών κοσμοαντιλήψεων, όπως παρατηρεί ο Anderson, «...είναι η ενασχόλησή τους με τον άνθρωπο μέσα στο σύμπαν, με τον άνθρωπο ως είδος και τα απροσδόκητα της ζωής ... Την ίδια στιγμή απαντά θετικά σε ακαθόριστες προσμονές αθανασίας, μετασχηματίζοντας κατά κανόνα το μοιραίο σε συνέχεια ».¹¹⁷ Αυτός ο μετασχηματισμός του μοιραίου σε συνέχεια αποτελεί και το βασικό στόχο στον οποίο ανταποκρίνεται η ιδέα του έθνους.

Η εμφάνιση των οργανωμένων θρησκευτικών συντέλεσε στην δημιουργία των υπερτοπικών κοινοτήτων. Οι θρησκευτικές φαντασιακές κοινότητες ενσωμάτωσαν στους κόλπους τους διαφορετικούς πληθυσμούς, ανθρώπους που, όπως αναφέρει ο Hobsbawm, διαφορετικά δεν

¹¹⁵ ΑΡΟΝ ΡΑΪΜΟΝ, «Εμιλ Ντιρκάμ: Οι στοιχειώδεις μορφές της θρησκευτικής ζωής» στο *Η Εξέλιξη της Κοινωνιολογικής Σκέψης (τομ. Β΄)*, ΓΝΩΣΗ, ΑΘΗΝΑ, 1984 σελ. 64.

¹¹⁶ ΜΑΠΠΑ Σ.: *Ορθοδοξία και εξουσία στην ελληνική κοινωνία*, Εξάντας, Αθήνα 1997, σελ 14.

¹¹⁷ ΑΝΤΕΡΣΟΝ, ΜΠ.: *ό. π.* σελ. 32.

θα είχαν πολλά κοινά.¹¹⁸ Η θρησκεία καθιερώνει την επικοινωνία μέσα από κοινούς μύθους, σύμβολα, πεποιθήσεις και λατρεία μετατρέποντας τους ανθρώπους σε μία κοινότητα υπεροχής, μία κοινότητα των «εκλεκτών του θεού». Παράλληλα απαιτεί πίστη και αφοσίωση στο θεό. Η σύνδεση ενός λαού, όπως τονίζει ο Gellner, με υψηλές κουλτούρες, επιτρέπει να αποκτήσουν εκείνα τα συμβολικά αγαθά, που θα τους επιτρέψουν αργότερα να μετατραπούν σε έθνη. Ορισμένοι λαοί μπόρεσαν να γίνουν ευκολότερα «λαοί του έθνους» επειδή είναι «λαοί της βίβλου» αναφέρει χαρακτηριστικά ο Gellner.¹¹⁹ Η ικανότητα της θρησκείας να ομοιογενοποιεί και να συνέχει τους ανθρώπινους πληθυσμούς αποτελεί ένα χρήσιμο «πρώτο υλικό» για τον εθνικισμό. Η θρησκεία λοιπόν εισάγεται και διατηρείται μέσα στα πλαίσια μίας κοσμικής ιδεολογίας, του εθνικισμού ο οποίος την αλλάζει, την πολιτικοποιεί, παύει δηλαδή να αποτελεί το προσδιοριστικό στοιχείο μίας θρησκευτικής κοινότητας, αλλά προσδιορίζει μία πολιτισμική και πολιτική οντότητα, το έθνος.¹²⁰

Ο εθνικισμός είναι αυτή η ιδεολογία η οποία κατάφερε να οικειοποιηθεί το αίσθημα του ιερού, της πίστης, της αφοσίωσης, της αυτοθυσίας, της αγάπης και του φόβου, όλων αυτών των συναισθημάτων δηλαδή που αποτελούν το υλικό της θρησκείας.¹²¹ Όπως αναφέρει ο Kedourie, το γεγονός ότι το έθνος είναι μια μοντέρνα «επινόηση», αυτό δε σημαίνει ότι μπορεί να δημιουργηθεί εκ του μηδενός. Γι' αυτό ο εθνικισμός χρησιμοποιεί προϋπάρχουσες κουλτούρες και ιδιαίτερα τη θρησκεία μετατρέποντας τα συναισθήματα, την πίστη και τις θρησκευτικές πρακτικές σε πολιτικά και εθνικά σύμβολα και ήρωες.¹²² Αυτό το οποίο ανακάλυψε ο εθνικισμός είναι νέα σύμβολα γονυκλισίας. Η ιεροποίηση εγκόσμιων πολιτικών θεσμών κατέστησε τον εθνικισμό ένα είδος εκκοσμικευμένης θρησκείας.

Η ιερότητα του έθνους αξιώνει από τα μέλη του, τα οποία οργανώνουν την ταυτότητά τους γύρω από αυτό, την αφοσίωση τους. Η ταύτιση με την ιερή κοινότητα έθνος μετατρέπεται σε ταύτιση με έναν «εκλεκτό λαό» που δεν πρέπει να αμφισβητείται ούτε να συγχέεται με άλλα έθνη. Κάθε έθνος εμφανίζεται ως μοναδικό και αθάνατο. Η ιερότητα του έθνους αντιπροσωπεύει

¹¹⁸ HOBBSBAWM, E.: ό. π, σελ. 100.

¹¹⁹ GELLNER, E.: ό. π.

¹²⁰ ΛΕΚΚΑΣ, Π.: ό. π, σελ. 183.

¹²¹ ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ, E.: ό. π, σελ. 146.

την αθανασία αυτής της κοινότητας. Όπως ο άνθρωπος έτσι και το έθνος εμφανίζεται να έχει ψυχή. Τα κenoτάφια και τα μνημεία του Αγνώστου Στρατιώτη αποτελούν τα πιο χαρακτηριστικά σύμβολα της αθάνατης ψυχής των εθνών.¹²³ Καθώς επίσης, όπως αναφέρει ο Hobsbawm, και οι εικόνες - όπως και η σημαία για το έθνος- αποτελούν τα ορατά σύμβολα για να απεικονιστεί «αυτό που δεν μπορεί να απεικονισθεί».¹²⁴

Ο εθνικισμός κινητοποιεί τους ανθρώπους σε πολιτική δράση επικαλούμενος το συναίσθημα της αγάπης για την πατρίδα (πατριωτισμός), το συναίσθημα της αφοσίωσης για τη χώρα και την αίσθηση του καθήκοντος για υπεράσπιση της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο λόγος του Μακράμ Ουμπραϊντ, Κόπτη ηγέτη του αιγυπτιακού εθνικιστικού κινήματος Ουάφντ « η λογική της καρδιάς είναι η αγάπη και η αγάπη είναι θεμέλιο όλων των αετών. Η αγάπη είναι μία και μοναδική, όσες και αν είναι οι ποικιλίες της και τα ονόματα της... Μία είναι η πηγή της, και αυτή είναι η καρδιά. Η καρδιά μας δόθηκε από τον Θεό και Θεός είναι αγάπη, όπως λέγει και η Βίβλος ... Η αγάπη μπορεί να είναι ιδιωτικής φύσης, οπότε περιλαμβάνει την αγάπη της οικογένειας και την αγάπη των φίλων. Ή μπορεί να είναι δημόσιας, οπότε πρόκειται για την αγάπη της πατρίδας, της θρησκείας κ.ο.κ. Μη νομίζετε πως η δημόσια αγάπη είναι φανταστικό συναίσθημα. Αντιθέτως, σε ορισμένες περιστάσεις, ιδιαίτερα υπό το κράτος ενθουσιασμού, η δημόσια αγάπη προκαλεί μεγαλύτερα και ισχυρότερα συναισθήματα από την ιδιωτική αγάπη. Ο άνθρωπος μπορεί μάλιστα να θυσιάσει την αγάπη των δικών του για χάρη της δημόσιας αγάπης, μπορεί να θυσιάσει τα συμφέροντα του, ακόμη και τα ίδια του τα παιδιά, για την αγάπη της χώρας του ή για την αγάπη μιας ανώτερης ιδέας που τον έχει κατακυριεύσει ... Η αγάπη του Αιγυπτίου για τον Αιγύπτιο αδελφό του, τα τελευταία χρόνια, δεν είναι απλώς πατριωτικό αίσθημα. Είναι μάλλον η αγάπη πιστού προς πιστό γιατί όλοι οι πιστοί είναι αδέρφια, είναι η αγάπη του στρατιώτη για το συμπολεμιστή του. Πρόκειται λοιπόν για αγάπη πανίσχυρη συμπτυκνωμένη σε μια ιδέα, σε ένα στρατό και σε έναν ηγέτη. Αυτή η αγάπη κυριεύσε τα παιδιά μας και για χάρη της έχυσαν το αίμα του και θυσιάσαν τη ελευθερία τους

¹²² SMITH, A.: Nationalism and modernity ό., π. σελ. 113.

¹²³ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, Ν.: ό., π. σελ. 149.

¹²⁴ HOBSBAWM, E.: ό. π, σελ. 75.

...».¹²⁵ Αυτό που αξιώνει ο εθνικισμός από τα μέλη του έθνους είναι η αγάπη, που μπορεί μάλιστα να φτάσει και μέχρι την αυτοθυσία. Η πατρίδα καθίσταται η κυρίαρχη αξία ανάμεσα σε όλες τις άλλες αξίες. Αυτή η αφοσίωση στην πατρίδα σηματοδοτεί την ταύτιση με την επικράτεια του έθνους – κράτους.¹²⁶ Ενώ η πολιτική δράση (εθνική ανεξαρτησία) «είναι πλέον άρρηκτα συνυφασμένη με το λόγο ύπαρξης και με τον προορισμό του ανθρώπου».¹²⁷ Η ταύτιση των ανθρώπων με το έθνος υφίσταται μέσω μίας δέσμευσης που αφορά την υπεράσπιση του από τα άλλα έθνη. Αυτή η δέσμευση διαμεσολαβείται από ένα ιερό σκοπό που δεν είναι κανείς άλλος παρά η σωτηρία της πατρίδας. Ο σκοπός αυτός είναι ιερός στο βαθμό που εμφανίζεται ως ανιδιοτελής και ως ύψιστο καθήκον, οδηγώντας έτσι τα μέλη του έθνους ακόμα και στην αυτοθυσία.

Η μεταφορά του θρησκευτικού τρόπου σκέψης και πρακτικής στην εθνική ιδεολογία αποτελεί το πιο πειστικό μέσο για να ανασυγκροτηθούν οι σχέσεις υπακοής και υποταγής που απορρέουν από την πίστη.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι δεν πρόκειται για μία ευθεία και αμετάβλητη μεταφορά των θρησκευτικών σχημάτων σκέψης και πράξης, στα πλαίσια της εθνικιστικής ιδεολογίας. Η νομιμοποίηση του εθνικισμού δεν προέρχεται από καμία εξω-κοσμική δύναμη. Εκείνο το οποίο αξιώνει η εθνικιστική ιδεολογία είναι η συναίνεση των οπαδών της, προς στις αρχές της. Ως καθημερινό δημοψήφισμα χαρακτηρίζει ο Renan την ύπαρξη του έθνους. Ο εθνικισμός, λοιπόν δεν προστρέχει σε καμία εξω-ανθρώπινη βούληση αλλά ανακηρύσσει ως πηγή δύναμης τον ίδιο τον άνθρωπο. Ο εθνικισμός αρχικά ορίζει την βούληση των οπαδών του και δευτερευόντως την πίστη τους, παρακινεί τον άνθρωπο σε δράση, σε πολιτική πράξη.

¹²⁵ KEDOURIE, E.: Ο Εθνικισμός, Κατάρτι, Αθήνα 1999 σελ.83.

¹²⁶ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, Ν.: ό., π. σελ. 202.

¹²⁷ KEDOURIE, E.: ό., π. σελ. 84.

B.2. Η εθνική χρήση της θρησκείας.

Όπως έχουμε αναφέρει παραπάνω η θρησκεία έχει αποτελέσει ένα σημαντικό στοιχείο στον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η χρησιμοποίηση της θρησκείας ως διακριτικό πολιτισμικό στοιχείο, δεν αποτέλεσε στρατηγική όλων των εθνικισμών. Οι περισσότεροι δυτικοευρωπαϊκοί εθνικισμοί υποβάθμισαν το κριτήριο της θρησκείας, ακολουθώντας μία πορεία εκκοσμίκευσης ενώ σε άλλους εθνικισμούς, όπως το παράδειγμα του αλβανικού εθνικισμού που παρουσιάζει ο Hobsbawm, η θρησκεία φαινόταν να διαιρεί παρά να ενώνει, γι' αυτό και επέλεξε ως πολιτισμικό στοιχείο της αλβανικής ταυτότητας τη γλώσσα.¹²⁸

Σε αρκετές περιπτώσεις, όπως οι περιπτώσεις των περισσότερων βαλκανικών χωρών, ο εθνικιστικός λόγος έχει επικαλεσθεί τη θρησκεία ως διακριτικό πολιτισμικό στοιχείο προκειμένου να αποδείξει τη διαφοροποίηση των εθνών. Αν και οι δυτικοευρωπαϊκοί εθνικισμοί οργάνωσαν το ιδεολογικό και νοηματικό τους πλαίσιο στη βάση της αποθεοποίησης της κοινωνικής πραγματικότητας αυτό δεν ακύρωσε το ρόλο της θρησκείας ως σημείο αναφοράς, συνοχής και ομοιογένειας. Όπως έχουμε επισημάνει ο τρόπος με τον οποίο ο κάθε εθνικισμός διαχειρίζεται τα πολιτισμικά στοιχεία της ταυτότητας του εκάστοτε έθνους προσδιορίζεται από τις συγκεκριμένες συγκυρίες που εμφανίζονται σε κάθε κοινωνία.

Αυτό το οποίο επιδιώκει η εθνικιστική ιδεολογία είναι να χρησιμοποιήσει τη θρησκεία ως σημείο προσδιορισμού και συσπείρωσης του εθνικού σώματος. Η ύπαρξη θρησκευτικών δεσμών σε μία παραδοσιακή κοινωνία δε σήμαινε κατ' ανάγκη και τον εθνικό προσδιορισμό αυτής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα λόγια του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γενναδίου: «Ενώ είμαι Έλληνας στη γλώσσα, δεν θα έλεγα ποτέ ότι είμαι Έλληνας, αφού η πίστη μου δεν είναι εκείνη των Ελλήνων. Θέλω λοιπόν να παίρνω το όνομα μου από την πίστη μου και γι' αυτό, όταν με ρωτούν τι είμαι, απαντώ ότι είμαι Χριστιανός».¹²⁹ Η εθνικοποίηση της θρησκείας είναι μία πράξη η οποία γίνεται πάντα εκ των υστέρων. Αν για την περίοδο της

¹²⁸ HOBBSAWM, E.: ό. π, σελ. 79.

τουρκοκρατίας το όνομα Έλληνας ταυτιζόταν με τον παγανισμό και την πολυθεία, ο εθνικισμός θα συνδέσει τον Έλληνα με έναν οικουμενικό πολιτισμό (αρχαιότητα) και την Ορθοδοξία.

Η χρήση της θρησκείας από την εθνικιστική ιδεολογία στοχεύει στον προσδιορισμό μίας νέας συλλογικότητας, του έθνους. Η θρησκεία δεν προσδιορίζει απλά μία ομόδοξη κοινότητα αλλά εντάσσεται στα πλαίσια μιας κοσμικής ιδεολογίας και λειτουργεί ως προσδιοριστικό στοιχείο μίας πολιτισμικής και πολιτικής οντότητας.¹³⁰

Η ανάγκη οικοδόμησης του έθνους και συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας οδήγησε πολλούς εθνικισμούς ιδιαίτερα στα Βαλκάνια στη χρήση της θρησκείας ως στοιχείο εσωτερικής ομοιογένειας αλλά και διαφοροποίησης από άλλους ανταγωνιστικούς εθνικισμούς. Η δημιουργία αυτοκέφαλων εκκλησιών από αρκετά βαλκανικά κράτη αποκρυσταλλώνει τη διαδικασία εθnikοποίησης της θρησκείας, κοινό στοιχείο στους περισσότερους βαλκανικούς εθνικισμούς.

Προκειμένου να μελετήσουμε τη σχέση της θρησκείας με τον ελληνικό εθνικισμό θα μελετήσουμε τον τρόπο με τον οποίο συγκρότησαν οι Έλληνες την εθνική τους ταυτότητα. Ποιες κοινωνικές δυνάμεις και ποιες ιδέες προσδιόρισαν την εθνικότητα των Ελλήνων και τα σχήματα αντίληψης για την ιστορική τους ζωή. Με ποιόν τρόπο η Ορθοδοξία διαχειρίστηκε την παράδοση και την «ουσία» του Ελληνισμού, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο το ελληνικό κράτος- έθνος έκανε χρήση της θρησκείας.

¹²⁹ KEDOURIE, E.: ό., π. σελ. 119.

¹³⁰ ΛΕΚΚΑΣ, Π.: ό., π. σελ. 183.

B.3. Ο εθνικισμός στα Βαλκάνια

Αρκετοί μελετητές προκειμένου να ερευνήσουν τους εθνικισμούς που αναπτύχθηκαν εκτός των κοινωνιών της Δυτικής Ευρώπης, εκκινούν από μια βασική τυπολογία με την οποία διαχωρίζουν τον Δυτικό από τον Ανατολικό εθνικισμό καθώς επίσης και τον πολιτικό από τον πολιτισμικό εθνικισμό. Έχουμε ήδη αναφερθεί σε μία άλλη τυπολογία του εθνικισμού, τον πρωτογενή και το δευτερογενή. Οι δυτικοί εθνικισμοί –εθνικισμοί που αναπτύχθηκαν στους κόλπους των κοινωνιών της δυτικής Ευρώπης – εντάσσονται στην κατηγορία του πολιτικού εθνικισμού. Πρόκειται για τους εθνικισμούς που υποστηρίχτηκαν από την νεοεμφανιζόμενη αστική τάξη η οποία διεκδικούσε την οικονομική και πολιτική της ελευθερία από την «ελέω θεού» μοναρχία. Στη Δύση η διαδικασία εθνογένεσης έλαβε χώρα στα πλαίσια διαμορφωμένων πολιτικών δομών, με σαφή προσδιορισμό των συνόρων και της διοικητικής οργάνωσης του κράτους. Ενώ ως ένα βαθμό τα απολυταρχικά καθεστώτα της Δύσης είχαν ομογενοποιήσει τους πληθυσμούς σε εθνο- πολιτισμική βάση.¹³¹ Για τον δυτικό, πολιτικό εθνικισμό το έθνος εμφανίζεται ως η συλλογική βούληση μιας κοινότητας ανθρώπων με κοινούς νόμους και θεσμούς στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης επικράτειας. Ο όρος της συλλογικής βούλησης σηματοδοτεί την καθολική αποδοχή, συγκατάθεση και υποταγή όλων των πολιτών σε μία υπέρτερη εθνική ενότητα.¹³² Τα μέλη του έθνους αποτελούν ένα πολιτικό σώμα που κατέχει ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις. Τα πολιτικά δικαιώματα των μελών του έθνους δεν προσδιορίζονται από τη φυλή, το χρώμα, το φύλο ή τη θρησκεία.¹³³ Βασική προϋπόθεση για την ελευθερία και την ισονομία των μελών του έθνους είναι η κατοχή της ιδιότητας του πολίτη. Το έθνος διαμέσου της εθνικής ιδεολογίας ταυτίζεται με το κράτος γεγονός που δίνει απάντηση στο πρόβλημα της νομιμοφροσύνης των πολιτών απέναντι σε ένα σύγχρονο συγκεντρωτικό διοικητικό μηχανισμό.¹³⁴

¹³¹ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ Ν.: ό., π. σελ. 239 – 240.

¹³² ΦΙΛΙΑΣ Β: Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800 – 1864, Gutenberg, Αθήνα 1985, σελ. 110.

¹³³ SMITH A.: The ethnic origins of nation, ό.,π. σελ. 135.

¹³⁴ HOBSBAWM E. J.: Έθνη και εθνικισμός, ό., π. σελ. 121.

Στον αντίποδα του πολιτικού εθνικισμού βρίσκεται ο πολιτισμικός εθνικισμός που αναπτύσσεται στη ανατολική και κεντρική Ευρώπη. Στην αντίληψη της πολιτισμική εθνικής ιδεολογίας το έθνος αποτελεί μία συλλογική οντότητα η οποία είναι αιώνια και φυσική και βασίζεται στην κοινή καταγωγή, τους κοινούς μύθους, σύμβολα και μνήμες, τη γλώσσα και τη θρησκεία.¹³⁵ Σε αντίθεση με τον πολιτικό εθνικισμό ο πολιτισμικός εθνικισμός δεν αναφέρεται στα πολιτικά δικαιώματα των μελών του έθνους ή στην λαϊκή κυριαρχία αλλά μιλά για τα ιστορικά δικαιώματα του έθνους.¹³⁶ Για τον ανατολικό εθνικισμό ο Hans Kohn αναφέρει ότι η επιρροή των δυτικών εθνικιστικών ιδεών στην Ανατολή είχε ως αποτέλεσμα την εξάπλωσή τους πριν ακόμα υπάρξουν οι κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που έλαβαν χώρα στη Δύση. Έτσι στην Ανατολή εμφανίζονται μία μεγάλη ποικιλία θεσμών αντίστοιχοι των διαφορετικών κοινωνικών συνθηκών και της πολιτικής παράδοσης που επικρατούσαν στις περιοχές της. Σύμφωνα μάλιστα με την άποψη του Kohn στη δύση ο εθνικισμός βασίστηκε σε ένα μοντέλο εκδημοκρατισμού της κοινωνίας ενώ στη Ανατολή κινήθηκε προς την αποκλειστικότητα (exclusiveness). « Στη Δύση ο εθνικισμός, βασίστηκε στο παρόν ενώ στην Ανατολή δημιουργήθηκε από μύθους του παρελθόντος και όνειρα του μέλλοντος».¹³⁷ Στο σημείο αυτό θα πρέπει να πούμε ότι τόσο «οι μύθοι του παρελθόντος όσο και τα όνειρα του μέλλοντος», που χρησιμοποιεί ο ανατολικός εθνικισμός, διαμορφώνονται πάντα στο παρόν και βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση με τη δυναμική των πραγματικών υλικών αναγκών των μελών των κοινωνικών ομάδων που τα συγκροτούν.

Όπως έχουμε αναφέρει παραπάνω οι «δευτερογενείς» εθνικισμοί προσδιορίστηκαν από το γεγονός της μη ύπαρξης κρατικής υπόστασης. Οι περισσότεροι εθνικισμοί στην Ανατολή συνδέθηκαν με το ιδεώδες της πατρίδας, και ανέπτυξαν στενούς δεσμούς με το παρελθόν μέσα από το οποίο ανασύρεται η ιδέα του έθνους. Εκείνο λοιπόν που χαρακτηρίζει τους εθνικισμούς της Ανατολικής Ευρώπης είναι ότι το έθνος προηγείται του κράτους, σε αντίθεση με τους

¹³⁵ SMITH A.: The ethnic origins of nation, ό.,π. σελ. 136.

¹³⁶ SUGAR, P.: "External and Domestic Roots of Eastern European Nationalism", στο Nationalism in Eastern Europe, P. F. Sugar and I. Lester, University of Washington Press, 1969 σελ. 19 - 20.

¹³⁷ KOHN, H.: The idea of Nationalism. A study in his origin and background, The MacMillan Company, New York, 1945, σελ. 329.

εθνικισμούς της Δυτικής Ευρώπης που το κράτος προηγείται του έθνους.¹³⁸ Η συγκρότηση του εθνικού κράτους, εγγυητή της εθνικής ανεξαρτησίας, αποτέλεσε αποστολή (mission). Ο «ανατολικός» εθνικισμός αναζητά μια αποστολή για έναν «εκλεκτό λαό», μία αποστολή η οποία απαιτείται από μία αόριστη δύναμη.¹³⁹ Ένα σημαντικό στοιχείο για την συγκρότηση του έθνους, αναφέρει ο A. Smith, αποτελεί ο μύθος της εθνικής επιλογής, που οργανώνεται πάνω στην πίστη του «εκλεκτού λαού». Ως εκ τούτου οι εθνικοί μύθοι αποκτούν το χαρακτήρα μιας δραματικής ιστορίας, διαμέσου της οποίας συνδέεται το παρόν με το παρελθόν.¹⁴⁰

Ο όρος λαός (Volk) στον ανατολικό εθνικισμό δεν έχει τη σημασία του πολιτικού σώματος αλλά αναφέρεται σε μία ομάδα ανθρώπων που έχει ιστορία, εθνικά χαρακτηριστικά, κουλτούρα, δικαιώματα και αποστολή. Τα μέλη του λαού (Volk) προσδιορίζουν τη δράση τους από τη θέληση του λαού (Volkswille) και όχι από τη βούληση των ατόμων όπως υποστήριξε ο E. Renan.

Παρά την επιρροή της δυτικής σκέψης στα εθνικά κινήματα της Ανατολικής Ευρώπης φαίνεται ότι τα πολιτικά αιτήματα του δυτικού πολιτικού εθνικισμού, ερμηνεύτηκαν και ενσωματώθηκαν σύμφωνα με τις διαφορετικές πολιτικές παραδόσεις που επικρατούσαν στις περιοχές της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης. Έτσι έννοιες όπως θεσμοί, έθνος, ελευθερία, κοινωνικό συμβόλαιο, διαχωρισμό των εξουσιών, θρησκευτική ελευθερία, σήμαιναν διαφορετικά πράγματα για την Δύση και διαφορετικά για την Ανατολή.¹⁴¹

Ιδιαίτερα στην περιοχή των Βαλκανίων σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της εθνικιστικής ιδεολογίας έπαιξε η θρησκεία την οποία ασκούσε κυρίαρχο πολιτικό ρόλο την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία προκειμένου να λύσει το πρόβλημα της διοίκησης των διαφορετικών εθνοτήτων που είχε υπό την κυριαρχία της, αναγνώρισε της εθνοτήτες αυτές διαμέσου των θρησκευτικών τους διαφορών δημιουργώντας το σύστημα των μιλέτ. Έτσι ενέταξαν όλους του χριστιανούς σε ένα μιλέτ το οποίο τέθηκε υπό τη θρησκευτική και πολιτική διοίκηση των εκκλησιαστικών τους ηγετών ενώ παράλληλα έθεσαν

¹³⁸ ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, Ν.: «Ελληνισμός και Ελληνικότητα» στο Δημήτρης Τσαούσης (επιμ.) Ελληνισμός και Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας, Εστία, Αθήνα 1983 σελ. 51.

¹³⁹ SUGAR, P.: ό., π. σελ. 11.

¹⁴⁰ SMITH A.: "Chosen people" στο Ethnicity ό., π. σελ. 189 - 197.

στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως την ευθύνη για την συλλογή των φόρων και την υπακοή των πιστών του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.¹⁴² Με βάση τα προνόμια που απέδωσε ο Μωάμεθ ο Πορθητής στον Πατριάρχη Γεννάδιο, ο Πατριάρχης απέκτησε έναν ιδιαίτερο πολιτικό ρόλο. Εκτός από πνευματικός ηγέτης των υπόδουλων χριστιανικών πληθυσμών, αναδεικνύεται και εθνάρχης ενσαρκώνοντας «τη συμβολική συνέχεια της χαμένης αυτοκρατορικής εξουσίας».¹⁴³ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο P. Sugar στα Βαλκάνια η εκκλησία και το κράτος αποτελούσαν «τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος».¹⁴⁴

Ως εθνάρχης ήταν υπεύθυνος για τις πράξεις των υποδούλων απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ενώ παράλληλα είχε αρμοδιότητες που αφορούσαν θέματα αστικού χαρακτήρα. Έτσι ο Πατριάρχης ρύθμιζε θέματα που σχετίζονταν, με τη σύναψη ή τη διάλυση των γάμων, θέματα οικονομικού χαρακτήρα καθώς επίσης και θέματα κληρονομικού δικαίου. Τέλος ιδρύονται ελληνικά σχολεία όπου οι Ορθόδοξοι κληρικοί ασχολούνται με τη διάδοση και διατήρηση της ελληνικής γλώσσας στα πλαίσια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.¹⁴⁵

Το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης για τους ορθόδοξους υπόδουλους πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εμφανίζεται σαν ηγετική δύναμη η οποία εκτελεί έναν ιδιότυπο πολιτικό ρόλο διαμεσολαβώντας μεταξύ των υπόδουλων πληθυσμών και του διοικητικού μηχανισμού της Υψηλής Πύλης. Ο πολιτικός αυτός ρόλος της εκκλησίας ασκείται διαμέσου ενός συνόλου μηχανισμών όπως τα συμβούλια των τοπικών προυχόντων έως τις ανώτερες διοικητικές θέσεις που κατείχαν χριστιανοί υπάλληλοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (δραγουμάνος της Πύλης και δραγουμάνος της πόλης).¹⁴⁶ Άλλωστε η πολιτική χρήση του κλήρου από την κεντρική εξουσία, στις παραδοσιακές κοινωνίες, έγκειται στο γεγονός ότι επρόκειτο για εγγράμματα στρώματα, χωρίς ταξικό χαρακτήρα.¹⁴⁷

¹⁴¹ SUGAR. P.: ό., π. σελ. 13.

¹⁴² FRAZZE CH.: Ορθόδοξος εκκλησία και Ελληνική ανεξαρτησία 1821 – 1852, Δόμος, Αθήνα 1987, σελ. 13 – 28.

¹⁴³ ΠΕΤΡΟΥ, Ι.: Εκκλησία και Πολιτική, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1992, σελ. 82.

¹⁴⁴ SUGAR. P.: ό., π. σελ. 33.

¹⁴⁵ FRAZZE CH.: ό., π. σελ. 20.

¹⁴⁶ ΣΒΟΡΩΝΟΣ Ν. Γ.: «Θρησκείες και πολιτισμικές οντότητες στην κεντρική και Ανατολική Ευρώπη: Η περίπτωση της Ορθοδοξίας.» στο Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας, Θεμέλιο, Αθήνα 1987 σελ. 165.

¹⁴⁷ WEBER M.: Η πολιτική ως επάγγελμα, Παπαζήση, Αθήνα 1987 σελ. 116.

Παράλληλα ο χριστιανισμός αποτέλεσε για τον υπόδουλο Ελληνισμό το μέσο για την διαφοροποίηση και δικαίωση αντιπαραθέτοντας τον εαυτό τους με τον αλλόθρησκο Οθωμανό.¹⁴⁸

¹⁴⁸ ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ, Α.: Οι αντιλήψεις για τον άνθρωπο στον Ελληνισμό και τον Χριστιανισμό, στο *Αρχαιολογία*, τχ. Δεκέμβριος, Αθήνα, 1990 σελ. 70.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ Η ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ

Γ.1. Οι Έλληνες διανοούμενοι

Η εμφάνιση των εθνικιστικών κινημάτων στα πλαίσια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σηματοδοτεί τη διάσπαση της οικουμενικής κοινότητας των ορθόδοξων χριστιανών, τα θρησκευτικά προσδιορισμένα μιλέτ μετατρέπονται σε σύγχρονα έθνη. Η δημιουργία μίας σειράς αυτοκέφαλων ή αυτόνομων Εκκλησιών προέκυψε από τις εθνικές αντιθέσεις μεταξύ των διαφόρων λαών οι οποίοι επιζητούσαν να απελευθερωθούν από την κυριαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και να κατοχυρώσουν την εθνική τους ανεξαρτησία. Η αυτονομία της βουλγαρικής Εκκλησίας – καταργήθηκε το 1393 κατά τη διάρκεια της τουρκικής κατάκτησης- ανακηρύσσεται εκ νέου, το 1872 με την αναγνώριση του βουλγαρικού Εξαρχάτου. Το ίδιο συνέβη και με τη Σερβία όπου η ίδρυση αυτόνομης σερβικής Εκκλησίας που ανακηρύσσεται σε ανεξάρτητο Πατριαρχείο με έδρα το Pech και αναγνωρίζεται από τον οικουμενικό Πατριάρχη το 1375 ενώ ακολουθεί η δημιουργία ανεξάρτητου σερβικού κράτους. Κατά τη διάρκεια της τουρκικής κατάκτησης καταργήθηκε η αυτονομία της σερβικής Εκκλησίας για να εγκαθιδρυθεί πάλι μετά την εθνική σερβική επανάσταση και τη δημιουργία σερβικού κράτους το 1878. Το ίδιο συμβαίνει και με τη ρουμανική Εκκλησία που κηρύσσει την αυτονομία το 1859, με την αλβανική Εκκλησία που γίνεται αυτόνομη το 1922 και με την ελληνική Εκκλησία η οποία κηρύσσει την αυτονομία της με την ίδρυση του ελληνικού κράτους το 1833.¹⁴⁹ Η πολιτική ενοποίηση της βαλκανικής κοινωνίας που οφειλόταν στη σχέση της με την Ορθόδοξη Εκκλησία ανατρέπεται από το ιδεώδες του εθνικού κράτους και την συνειδητοποίηση των εθνικών διακρίσεων.¹⁵⁰

Προκειμένου να ερευνήσουμε το περιεχόμενο του ελληνικού εθνικισμού θα πρέπει να σημειώσουμε τους στόχους του που αποτέλεσαν και τις ιστορικές προϋποθέσεις της γέννησής του. Ο ελληνικός εθνικισμός αρχικά είχε ως στόχο, πρώτον την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού

¹⁴⁹ ΣΒΟΡΩΝΟΣ Ν.: Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας ... ό.,π. σελ. 169 –171.

¹⁵⁰ ΚΙΤΡΟΜΙΑΙΔΗΣ, Π.: «Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια» στο Εθνική ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1999 σελ. 56 – 59.

και τη συγκρότηση ανεξάρτητου σύγχρονου κράτους και δεύτερον την συγκρότηση και εγχάραξη της εθνικής ταυτότητας στο συλλογικό σώμα που περιέκλειε εντός των ορίων του.

Η διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και της εθνικής συνείδησης πραγματοποιήθηκε διαμέσου της αναζήτησης και ανασυγκρότησης της ιστορικής κληρονομιάς. Η σύνδεση του ελληνικού εθνικισμού με το παρελθόν όχι μόνο στήριξε την οικοδόμηση του κράτους αλλά προσδιόρισε και την εθνική του πολιτική, μία πολιτική που οργανώθηκε στη βάση της εθνικής ενότητας και της αναβίωσης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας που είχε πια εκλείψει. Αυτή η σύνδεση μετέτρεψε επίσης, τη στοχοθεσία του ελληνικού εθνικισμού σε εθνική αποστολή το περιεχόμενο της οποίας βασίστηκε στο ένδοξο παρελθόν ενώ για την επίτευξή της δημιουργήθηκε μεσσιανικός ζήλος. Στη διαδικασία συγκρότησης εθνικής συνείδησης και εθνικής ταυτότητας συμμετέχουν αρχικά οι διανοούμενοι επηρεασμένοι από τις ιδέες του Διαφωτισμού, ηγετικές ομάδες της προεπαναστατικής περιόδου και στη συνέχεια το νεοελληνικό κράτος.

Ακολουθώντας τη σκέψη του Hroch, σχετικά με τη διαίρεση της ιστορίας των εθνικών κινημάτων, στη φάση αυτή του ελληνικού εθνικιστικού κινήματος η εγγράμματη ελίτ προσπαθεί να συλλέξει τα στοιχεία που θα συγκροτήσουν την εθνική ταυτότητα των Ελλήνων. Αυτή η προσπάθεια εθνοτικού προσδιορισμού και καταγραφής των εθνοτικών διαφορών απεικονίζεται στα πρώτα εγχειρίδια γραμματικής, λεξικών και εθνογραφίας που παρουσιάζονται προεπαναστατικά.¹⁵¹ Η προσπάθεια εθνοτικού προσδιορισμού των Βαλκανικών πληθυσμών επιχειρείται με κριτήριο τη γλώσσα.

Η επαφή των ελλήνων διανοούμενων και των εμπορικών στρωμάτων, που είχαν εγκατασταθεί στη Δύση, με τις ιδέες του Διαφωτισμού θα επηρεάσει το πολιτικό περιεχόμενο του ελληνικού εθνικισμού που αναφέρεται στην περίοδο που ξεκινά από το ξεσηκωμό έως και

¹⁵¹ ΚΙΤΡΟΜΙΛΙΔΗΣ, Π.: « « Νοερές κοινότητες» και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια» ό., π σελ.58 – 65.

τα πρώτα μετα-επαναστατικά χρόνια. Στη φάση αυτή ο ελληνικός εθνικισμός εξέφρασε μια εθνικοαπελευθερωτική και φιλελεύθερη ιδεολογία.¹⁵²

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η ελληνική πνευματική πρωτοπορία της προεπαναστατικής περιόδου δεν αποτελούσε ένα ιδεολογικά ομοιογενές στρώμα. Το στρώμα των διανοούμενων διέπονταν από αντιφάσεις λόγω της διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης και εισοδήματος των μελών που ανήκαν σε αυτό. Τα μέλη των φαναριώτικων οικογενειών, του παροικιακού Ελληνισμού και τα μεσαία εύπορα στρώματα του υπόδουλου Ελληνισμού συνέθεταν το στρώμα των μορφωμένων ανθρώπων της εποχής.¹⁵³ Οι διαφορετικές επιδιώξεις των στρωμάτων αυτών, επιδιώξεις συνδεδεμένες με τις υπάρχουσες κοινωνικές και οικονομικές δομές όπως στην περίπτωση των φαναριωτών αλλά και μεγάλης μερίδας των δύο άλλων στρωμάτων καθιστούν σημαντική την αντιστάτη απέναντι στις ποικίλες ιδέες που φτάνουν από τη Δυτική Ευρώπη. Από την άλλη πλευρά παρατηρείται η σθεναρή αντίσταση του ανώτερου κλήρου στην είσοδο νέων ιδεών που αμφισβητούν την εκκλησιαστική παράδοση, μία αντίσταση που εδράζεται στη σύνδεση των συμφερόντων του ανώτερου κλήρου – οικονομικά και κοινωνικά - με τα συμφέροντα της γαιοκτητικής τάξης. Ωστόσο η έκβαση κάθε ιδεολογικής σύγκρουσης για την άσκηση επιρροής στα λαϊκά στρώματα εξαρτάται πάντοτε από τη δεκτικότητα του κοινωνικού σώματος η οποία προσδιορίζεται από το σημείο εξέλιξης της κοινωνίας στο σύνολό της.¹⁵⁴

Παράλληλα η ανυπαρξία προηγούμενων διαμορφωμένων πολιτικών δομών και προηγούμενης διαδικασίας ομοιογενοποίησης του πληθυσμού, πέρα από το προσδιοριστικό ρόλο της θρησκείας, έχει ως αποτέλεσμα τη σύνδεση του ελληνικού εθνικισμού με το παρελθόν. Ο ελληνικός εθνικισμός θα αναζητήσει την πολιτισμική του κληρονομιά ως μοναδικό κτήμα του ελληνικού έθνους. Οι διανοούμενοι του ελληνικού εθνικισμού έπρεπε να οργανώσουμε την

¹⁵² ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ, : «Νεοελληνική εθνικιστική ιδεολογία: η γέννησή της από την εποχή του νεοελληνικού διαφωτισμού μέχρι τη μικρασιατική καταστροφή» στο Ελληνισμός και Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας, Εστία, Αθήνα 1983 σελ. 28.

¹⁵³ ΦΙΛΙΑΣ Β: Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800 – 1864, Gutenberg, Αθήνα 1985, σελ.54.

¹⁵⁴ ΦΙΛΙΑΣ Β: ό.π., σελ.54.

εθνική πολιτισμική κληρονομιά προκειμένου να κινητοποιήσουν τις μάζες σε πολιτική δράση. Οι ιδέες του Διαφωτισμού θα συνδεθούν με την ανάγκη αφύπνισης του έθνους.

Από τη γέννηση της νεοελληνικής εθνικιστικής ιδεολογίας, όπως αυτή παρουσιάζεται στα γραπτά των εκπροσώπων του ελληνικού διαφωτισμού, μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα το περιεχόμενο του ελληνικού εθνικισμού διαρκώς μεταβάλλεται.

Κυρίαρχο στοιχείο στην πολιτική σκέψη των διανοουμένων αποτελεί η δημιουργία εθνικού κράτους. Το κράτος ταυτίζεται με το έθνος και η δημιουργία του εθνικού κράτους αποτελεί την ιδεώδη μορφή πολιτικής οργάνωσης. Από το δε κράτος αυτό, απαιτείται η αφοσίωση των πολιτών του.¹⁵⁵ Παράλληλα οι Έλληνες διανοούμενοι θα επιχειρήσουν να προσδιορίσουν το περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας των υπόδουλων Ελλήνων.

Οι Έλληνες διανοούμενοι αποτελούν τους φορείς των ιδεών του Διαφωτισμού και οι ιδέες τους επηρεάζονται από τη σύγχρονη δυτική σκέψη. Οι ιδέες της ελευθερίας, της ισότητας και της δημοκρατίας, που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, μεταφέρθηκαν και ενσωματώθηκαν στον ελληνικό χώρο. Στο βαθμό που οι ιδέες αυτές ανασυντέθηκαν και αναπροσαρμόστηκαν με βάση τις ελληνικές κοινωνικές συνθήκες και κοινωνικά συμφέροντα, το περιεχόμενο των ιδεών αυτών αλλάζει και προσαρμόζεται στα αιτήματα που διαμορφώθηκαν πριν και μετά την Ελληνική επανάσταση.¹⁵⁶ Βασικό αίτημα του υπόδουλου Ελληνισμού, που διαμόρφωσε και προσδιόρισε το περιεχόμενο των ιδεών, αποτέλεσε η απελευθέρωση από τον ξένο δυνάστη, ένα αίτημα που αφορούσε ουσιαστικά την απαλλαγή από τα φορολογικά βάρη που απέρρεαν από την οικονομική και πολιτική οργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η απόκτηση γης.¹⁵⁷ Και είναι αυτή η μαζική ανάγκη που βρέθηκε σε διαλεκτική σχέση με τις ιδέες της Δύσης και ανασυνέθεσαν το περιεχόμενό τους. Για τη διαμόρφωση της εθνικιστικής ιδεολογίας μεγάλη σημασία έχει το γεγονός ότι στην ελληνική κοινωνία η ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης δεν είναι παράλληλη με εκείνη της αστικής συνείδησης. Η ανυπαρξία συγκροτημένης αστικής τάξης που θα συμβάλει αποφασιστικά στις

¹⁵⁵ ΒΕΡΕΜΗΣ, Θ.: «Κράτος και Έθνος 1821- 1912» στο Ελληνισμός και Ελληνικότητα, ό.,π, σελ. 59.

¹⁵⁶ ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ Α.: «Διαφωτισμός, Θρησκεία και Παράδοση στη σύγχρονη Ελληνική κοινωνία» στο Η Ελληνική κουλτούρα σήμερα . Δεμερτζής Ν. (επιμ.), Οδυσσεάς, Αθήνα 1994 σελ. 75 – 110.

¹⁵⁷ ΦΙΛΙΑΣ Β: ό.π., σελ. 61- 63.

ιστορικές και κοινωνικές εξελίξεις της ελληνικής κοινωνίας είχε ως αποτέλεσμα να συνδεθούν τα αιτήματα του ελληνικού εθνικισμού με προαστικούς στόχους.¹⁵⁸

Πρώτο μέλημα του ελληνικού εθνικισμού αποτέλεσε η ανεύρεση του παρελθόντος με στόχο να συνδεθεί το νεοσύστατο κράτος με ένα αιώνιο έθνος και μία μακρά εθνική ιστορία, προκειμένου ν' αποκατασταθεί η ιστορική συνέχεια του.¹⁵⁹ Το έθνος αποτελεί μια αναλλοίωτη «ουσία» η οποία κληρονομείται από γενιά σε γενιά, έχοντας ως αποστολή του την κρατική του υπόσταση. Ο ελληνικός εθνικισμός των προεπαναστατικών χρόνων προσδιορίζεται από την αντίληψη της «εθνικής αφύπνισης», ενώ θα αναζητήσει τα σύμβολα με τα οποία θα ταυτιστεί το έθνος.

Χαρακτηριστική είναι άλλωστε και η αλλαγή στη χρήση του όρου «γένος». Ο όρος «γένος» ταυτίζεται με τη λέξη έθνος και συνδέεται στενά με την έννοια των προγόνων ενώ η χρήση του αποκτά πολιτική σημασία.¹⁶⁰ Σχετικά με το όνομα του γένους εκφράστηκαν διαφορετικές γνώμες. Τα τρία διαφορετικά ονόματα, Γραικοί, Ρωμιοί και Έλληνες αποτέλεσαν αντικείμενο σοβαρών αντιμαχιών. Οι αντιμαχόμενοι το όνομα Έλληνες, το ταύτιζαν με την ειδωλολατρία ενώ οι υποστηρικτές του συνέδεαν, το σύγχρονο ελληνικό έθνος με την Αρχαία Ελλάδα.¹⁶¹ Η επιλογή του ονόματος ενός έθνους είναι ένας τρόπος για να συνδεθεί το παρόν με το παρελθόν. Το νόημα του παρελθόντος προβάλλεται, εξειδανικεύεται και προσδιορίζει τον τρόπο συμπεριφοράς και πράξης των μελών ενός έθνους, τα μέλη του έθνους οφείλουν να δρουν με ένα συγκεκριμένο τρόπο στο παρόν. Και το νόημα αυτό οργανώνεται πάντοτε στο παρόν και μεταβάλλεται ανάλογα με τις ανάγκες της παρούσας πολιτικής.¹⁶² Κάτω από αυτό το όνομα τα μέλη του έθνους εντάσσονται σε μία συλλογικότητα από την οποία αποκτούν μία εθνική ταυτότητα, ενώ κάθε φορά εγκαλούνται ως άτομα στο όνομα της συλλογικότητας που άλλωστε φέρουν το όνομά της. Με το όνομα του έθνους και της πατρίδας μπορούν να

¹⁵⁸ ΦΙΛΙΑΣ Β: ό.π., σελ. 55.

¹⁵⁹ ΚΙΤΡΟΜΙΛΙΔΗΣ, Π.: «Το εθνικό ζήτημα στα Βαλκάνια» ο.π. σελ. 55.

¹⁶⁰ ΔΗΜΑΡΑΣ, Κ. Θ.: Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Ερμής, Αθήνα 1985 σελ. 80 – 81.

¹⁶¹ ΔΗΜΑΡΑΣ, Κ. Θ.: ό.π. σελ. 82 – 86.

¹⁶² ΒΑΛΛΕΡΣΤΑΪΝ Ι.: « Η οικοδόμηση των λαών: ρατσισμός, εθνικισμός, εθνισμός» στο Φυλή, έθνος, τάξη, ό.π. σελ. 107 – 131.

συνδεθούν το αίσθημα του ιερού, της αγάπης, της θυσίας, αυτά δηλαδή τα συναισθήματα που απορρέουν από το θρησκευτικό τρόπο σκέψης.

Η ανάγκη για ανεύρεση μιας μακράς ιστορίας και για συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας οδήγησε σε αναζητήσεις στο πολιτισμικό παρελθόν, κατά συνέπεια οι ιδέες του Διαφωτισμού σχετίζονται με την Αρχαία Ελλάδα.. Ο Α. Κοραΐς, μάλιστα, πίστευε ότι το αρχαίο πνεύμα μεταφέρθηκε στη Δύση και η Γαλλία αποτέλεσε το διάδοχο της αρχαίας αθηναϊκής δημοκρατίας.¹⁶³ Το περιεχόμενο της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας προσδιορίζεται από τον συσχετισμό της αρχαιότητας και του νέου ελλητισμού. Το ενδιαφέρον για τον αρχαίο κόσμο παρουσιάζεται έντονο ενώ χαρακτηριστική είναι η υιοθέτηση αρχαϊκών ονομάτων.¹⁶⁴ Η προσπάθεια οργάνωσης εθνικού λόγου την περίοδο αυτή χαρακτηρίζεται από την αντιμαχία των διαφορετικών επικλήσεων για τον εθνικό προσδιορισμό του γένους. Χαρακτηριστική είναι η αντίδραση διανοουμένων (Πάριος, Περδικάρης) στο συσχετισμό του χριστιανισμού με την αρχαιότητα.¹⁶⁵ Άλλωστε ο όρος Έλληνας, όπως αναφέραμε παραπάνω βαρύνεται από υποψίες. Η ανάγκη σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν μέσω της ανάστασης της προγονικής δόξας, έθεσε το ζήτημα της εκπαίδευσης του ελληνικού έθνους μέσω ενός ενιαίου γλωσσικού οργάνου και της αποκατάσταση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Ο προβληματισμός που αναπτύσσεται γύρω από την οργάνωση της παιδείας και της εθνικής γλώσσας μπορεί να γίνει κατανοητή μέσα στο πλαίσιο της αναζήτησης αδιαμφισβήτητων πολιτισμικών κριτηρίων για την τεκμηρίωση της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας του έθνους.

Η συνειδητοποίηση της σχέσης αυτής, της Αρχαίας Ελλάδας με τη φωτισμένη Ευρώπη θα οδηγήσει στην αντίληψη για την ιδιαιτερότητα και τη μοναδικότητα του γένους. Το στοιχείο της υπεροχής συναντάται στη σκέψη πολλών διανοητών. Ο Αθανάσιος Ψαλίδας, τοπικός εκπρόσωπος των Ελλήνων Διαφωτιστών αναφέρει « η φύση, εις την ανώτερη βαθμίδα του ανθρωπίνου γένους κατέστησεν τους Έλληνες». Ενώ ο Κ. Οικονόμου θα γράψει « εις την

¹⁶³ ΔΗΜΑΡΑΣ, Κ. Θ.: ό.π. σελ. 20.

¹⁶⁴ ΔΗΜΑΡΑΣ, Κ. Θ.: « Ο ελληνικός διαφωτισμός» στο Θέματα Νεοελληνικής κοινωνίας (18^{ος}-20^{ος} αιώνας), Δερτιλής Γ. Β. – Κωστής Κ. (επιμ.), Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1991, σελ.25 – 44.

¹⁶⁵ Την αποδοκιμασία τους για τον εξαρχαϊσμό των ονομάτων εκφράζουν αρχικά Περδικάρης και αργότερα ο Οικουμενικός Πατριάρχης. ΔΗΜΑΡΑΣ, Κ. Θ.: « Ο ελληνικός διαφωτισμός» στο Θέματα Νεοελληνικής κοινωνίας (18^{ος}-20^{ος} αιώνας), ό.π.

Ελλάδα ευρίσκεται το πάλιν». ¹⁶⁶ Το στοιχείο αυτό της υπεροχής και της μοναδικότητας θα δομήσει την εθνική ταυτότητα των Ελλήνων και θα διαμορφώσει έναν «εθνοκεντρικό εθνικισμό», σύμφωνα με την τυπολογία του Α. Smith, εκείνον δηλαδή τον εθνικισμό που περιορίζεται στις αξίες μιας μοναδικής και αποκλειστικής εθνικής ομάδας, οι οποίες μεταφέρονται μέσα στο χρόνο, από το παρελθόν στο παρόν, ενώ το έθνος αποκτά ένα υπερκοσμικό κύρος. ¹⁶⁷

Παρότι ο ελληνικός εθνικισμός διεκδικεί τη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας από το έθνος και όχι από τον θεό, αυτό δεν σημαίνει και την απομάκρυνση της εκκλησίας από το χώρο της πολιτικής. Ο Α. Κοραής υποστήριξε την ανεξαρτησία της Εκκλησίας της Ελλάδος από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως ως απαραίτητη προϋπόθεση για την εθνική απελευθέρωση. ¹⁶⁸ Παρότι λοιπόν οι Έλληνες διαφωτιστές συνέδεσαν την ελληνική κοινωνία με τις ιδέες της Δύσης, στην ελληνική κοινωνία δεν αναδύθηκε μία αστική τάξη που θα διεκδικήσει την πνευματική και πολιτική της αυτονομία από τη θρησκεία. ¹⁶⁹ Για τους Έλληνες η εθνική αντιπαράθεση ήταν ταυτόχρονα και θρησκευτική, ο εθνικός αντίπαλος ήταν μωαμεθανός. Για τον υπόδουλο Έλληνα ο χριστιανισμός αποτελεί το συμβολικό πλαίσιο μέσα από το οποίο συγκροτεί την ταυτότητά του και ταυτόχρονα αντιπαρατίθεται στον «άπιστο» κυρίαρχο. Διαμέσου της κυρίαρχης μορφής του Ιησού Χριστού ο υπόδουλος Έλληνας χριστιανός βιώνει το δικό του δράμα. Βιώνει τον κόσμο που τον περιβάλλει μέσα από την ιδέα του πάθους, της λύτρωσης και της σωτηρίας. ¹⁷⁰ Η αντίληψη του «θεού σωτήρα» που προβάλλεται από την Ορθοδοξία βιώνεται από τους Έλληνες ως θεός σωτήρας που θα τους βοηθήσει εναντίον του κατακτητή τους. Αυτό που προσδοκά ο υπόδουλος χριστιανός από την πίστη του στο θεό δεν είναι μία μελλοντική υπερβατική αμοιβή αλλά την δικαίωση των πραγματικών υλικών του αναγκών και συμφερόντων δηλαδή την απαλλαγή του από τη βαρύτερη φορολογία που είναι

¹⁶⁶ ΡΕΠΟΥΣΗ, Μ.: «Μεγάλη Ιδέα και τουρκικός εθνικισμός: Τάσεις και ρεύματα της εθνικής ιδεολογίας στην Ελλάδα (τέλος 18^{ου} – αρχές 20ου) και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (19^{ος} – αρχές 20ου)» στο Εθνική συνείδηση και ιστορική παιδεία, Π.Ε.Φ. ΣΕΜΙΝΑΡΙΟ 17, Αθήνα 1994, σελ.85.

¹⁶⁷ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ : ό.,π. σελ. 32.

¹⁶⁸ ΚΙΤΡΟΜΙΛΙΔΗΣ, Π.: ό., π. σελ. 82.

¹⁶⁹ ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ Α.: «Πολιτική και Θρησκεία στην Ελλάδα. Είναι ο θεός δεξιά;» στο Τετράδια πολιτικού διαλόγου έρευνας και κριτικής, Άνοιξη – Καλοκαίρι 1991, σελ. 71.

¹⁷⁰ ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ Α.: «Πολιτική και Θρησκεία στην Ελλάδα. Είναι ο θεός δεξιά;», ό. π., σελ.69.

συνυφασμένη με την οικονομική οργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την απόκτηση επαρκούς κλήρου. Η ιδέα της λύτρωσης, που προσδιορίζει την δράση των ανθρώπων, προσδιορίζεται από τη δυναμική των υλικών συμφερόντων.¹⁷¹

Ο πολιτισμικός χαρακτήρας του ελληνικού εθνικισμού είχε ως συνέπεια την αδυναμία καθιέρωσης της σχέσης άτομο – πολίτης – κράτος¹⁷² όπως αυτό διαφαίνεται και από τις πρώτες συνταγματικές αρχές των Ελλήνων.¹⁷³ Άλλωστε σε μία προαστική κοινωνία όπως ήταν η ελληνική η σχέση κυρίαρχου και κυριαρχούμενου ορίζεται ως σχέση πίστης και υποταγής στο πρόσωπο του αρχηγού ή των αρχηγών που την εκφράζουν. Μία τέτοια αντίληψη για την εξουσία προβάλλει έντονα το προσωκρατικό στοιχείο σε κάθε πεδίο αντιθέσεων και συγκρούσεων. Αντιθέτως σε μία αστική κοινωνία η εξουσία προσλαμβάνεται αφηρημένη και αντικειμενοποιημένη. Η ανάδυση του ατόμου και του πολίτη, φορέα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που διαμορφώνονται μέσα από την σιωπηλή αποδοχή ενός κοινωνικού συμβολαίου, προϋποθέτει την απελευθέρωση των ανθρώπων από εξαρτήσεις που εδράζονται σε προσωποποιημένες σχέσεις εξουσίας. Για τον υπόδουλο έλληνα χριστιανό η εξουσία συνδέεται με το πρόσωπο του Σουλτάνου δηλαδή προσδιορίζεται εθνικά και θρησκευτικά και παίρνει τη μορφή μίας υπέρτατης αρχής η οποία παίρνει αποφάσεις για τη ζωή και το θάνατό του. Άλλωστε αυτή τη μορφή εξουσίας βιώνει και αντιλαμβάνεται ο χριστιανός διαμέσου της πίστης του στο Θεό. Όπως αναφέραμε παραπάνω η πίστη στο θεό υφίσταται ως πίστη «στην προσωπικότητα του θεού ως ατόμου».¹⁷⁴

Η υποχώρηση των ιδεών του ελληνικού διαφωτισμού πραγματοποιείται αμέσως μετά τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους. Η νεοελληνική κοινωνία έντονα αγροτική και προκαπιταλιστική στερείται εκείνων των πολιτικών ζυμώσεων και συγκρούσεων που θα οδηγήσουν στην ανάδυση εκείνων των κοινωνικών τάξεων που θα συμβάλουν στις κοινωνικές ρήξεις και εξελίξεις.

¹⁷¹ ΦΙΛΙΑΣ Β.: Μαξ Βέμπερ: Συστηματική Κοινωνιολογία και Μεθοδολογία, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1976, σελ. 21.

¹⁷² ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ Ν.: «Ελληνισμός και Ελληνικότητα» στο Ελληνισμός και Ελληνικότητα ό., π. σελ. 51- 58.

¹⁷³ ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ Α.: «Διαφωτισμός, Θρησκεία και Παράδοση στη σύγχρονη Ελληνική κοινωνία» ό., π.

¹⁷⁴ ΕΛΕΥΘΕΡΟΠΟΥΛΟΥ: Θρησκεία, Θεός, Ηθικότητα και οι Άνθρωποι, ό.,π., σελ. 43.

Αν για τη Δύση το έθνος παρουσιάζεται σαν ένα «καθημερινό δημοψήφισμα» και η ύπαρξή του νομιμοποιείται από τη βούληση των ατόμων, στην Ελλάδα ο εθνικισμός θα προσδιορίσει το έθνος και με θρησκευτικούς όρους. Το έθνος προσδιορίζεται ως ορθόδοξο χριστιανικό και επιδιώκει την απελευθέρωση του από τον Οθωμανό κατακτητή, μία απελευθέρωση που παίρνει την μορφή ιερού πολέμου. Την συμβολική αντίθεση «Γραικός – ορθόδοξος βαλκάνιος» «Λατίνος» που κυριαρχούσε κατά τη διάρκεια της προηγούμενης περιόδου¹⁷⁵ έρχεται να αντικαταστήσει η αντίθεση «Έλληνας- Ορθόδοξος χριστιανός» «Τούρκος-Μωαμεθανός» για να αντικατασταθεί αργότερα με την εμφάνιση του σλαβικού εθνικισμού από το αντιθετικό ζεύγος «Έλληνας- Ορθόδοξος» «Σλάβος- εξαρχικός». Είναι φανερό ότι ο θρησκευτικός προσδιορισμός των εθνικών αντιθέσεων μεταβάλλεται κάθε φορά που εμφανίζονται διαφορετικοί αντιμαχόμενοι εθνικισμοί.

Με την υποχώρηση των φιλελεύθερων ιδεών που προσδιόρισαν ως ένα βαθμό, αρχικά τον ελληνικό εθνικιστικό λόγο, ο ελληνικός εθνικισμός θα προβάλλει την πολιτισμική του συνέχεια και υπεροχή. Η αναζήτηση της ιστορικής κληρονομιάς και η αποκατάσταση της ιστορικής συνέχειας του έθνους θα κυριαρχήσουν στην ελληνική εθνική ιδεολογία. Την εποχή αυτή θα εισαχθεί ο όρος ελληνοχριστιανισμός ενώ η χρήση των ορών «ανθέλληνας», «ανθελληνικός» θα πυκνώσουν. Πρόκειται για όρους που θα προσδιορίσουν όσους εκφράζουν διαφορετική άποψη, γεγονός που τους συνδέει με την εθνική μειοδοσία.¹⁷⁶

Το περιεχόμενο του ελληνικού εθνικισμού θα εκφραστεί μέσα από τις ιδέες του αλτρωτισμού και του μεγαλοϊδεατισμού. Για το περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων κυριαρχούν δύο απόψεις. Η μία άποψη είναι αυτή των ετεροχθονιστών με βασικό τους εκπρόσωπο τον Νεόφυτο Δούκα. Ο ετεροχθονισμός περιέχει μια διευρυμένη, από γεωγραφική άποψη, ταυτότητα των Ελλήνων. Αντίθετα ο αυτοχθονισμός αναφέρεται στην Ελλάδα ως κληρονόμο του κλασσικού αρχαίου κόσμου έτσι ώστε να ταυτίζεται η έκταση του Οθωμανικού κράτους με την αρχαία Ελλάδα του 5^{ου} αιώνα.

¹⁷⁵ ΣΒΟΡΩΝΟΣ Ν.: ό., π. σελ.

¹⁷⁶ ΚΙΤΡΟΜΙΑΙΔΗΣ, Π.: «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα κατά τον ελληνικό 19^ο αιώνα» στο Θέματα Νεοελληνικής κοινωνίας (18^{ου}-20ος αιώνας), ό., π., σελ. 68.

Ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος και ο Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος θα αποκαταστήσουν την ενότητα του Ελληνισμού μέσα στην χρόνο εντάσσοντας το Βυζάντιο ως αναπόσπαστο κομμάτι της Ελληνικής ιστορίας. Η πολιτισμική κληρονομιά των Ελλήνων αποκτά την ενότητα της. Η ενότητα του πολιτισμού επιχειρείται μέσα από την αποκατάσταση της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους όπως εκπροσωπήθηκε από τον Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο: «Εις την αρχαίαν Ελλάδα τα πάντα προήγον και διετήρουν την διαίρεσιν . Η θρησκεία δια της πολυθείας η εθνική καταγωγή δια της διαφοράς των φυλών η γλώσσα δια της ποικιλίας των διαλέκτων τα πολιτεύματα δια της αποτόμου αντιθεσεώς των. Το έθνος ούτω διηρημένον, ηδύνατο μεν να ακμάση προς καιρόν, αλλά δεν ηδύνατο να διατηρήση την ανεξαρτησία του... Την πολυθειάν διεδέχθη η ενότης του χριστιανισμού την ποικιλία των διαλέκτων, η ενότης της γλώσσης την διαφοράν των φυλών, η ενότης του έθνους και ήδη ο Ελληνικός λαός, τεθωρακισμένος με την τριπλήν ταύτην πανοπλίαν αγωνίζεται να ανακτήση την πολιτικήν ενότητα του».¹⁷⁷ Ο χριστιανισμός, η γλώσσα και η φυλή θα αποτελέσουν τα στοιχεία συγκρότησης της ταυτότητας των ελλήνων αλλά και τα στοιχεία διαφοροποίησής τους. Η αντίληψη της εθνικής ενότητας εδράζεται πάνω στην πολιτισμική ενοποίηση του ελληνικού πληθυσμού που βρίσκεται εντός και εκτός των συνόρων. Το έθνος δεν είναι απλά μία φυσική και αναλλοίωτη ουσία, εκείνο που το διαφοροποιεί και ταυτόχρονα το συγκροτεί ως υπέρτερη συλλογική αξία είναι ο πολιτισμός. Μέσα από τη διαδικασία εθνικοποίησης του πολιτισμού το έθνος διαφοροποιείται από τους άλλους πολιτισμούς. Για να καταδειχθεί αυτή η διαφοροποίηση ο πολιτισμός πρέπει να αναπαριστάται ως ομοιογενής και αποκλειστικός. Τα κριτήρια που προσδιορίζουν το ελληνικό έθνος είναι η γλώσσα και η θρησκεία, άλλωστε η αναζήτηση προσδιοριστικών στοιχείων καθιστούν το έθνος αναγνωρίσιμο και η επιλογή αυτών των στοιχείων γίνεται πάντοτε εκ των υστέρων.¹⁷⁸

Η ενδυνάμωση της εθνικής ενότητας αποτέλεσε τον κύριο στόχο του νεοελληνικού κράτους. Το ελληνικό έθνος μετατρέπεται σε περιούσιο λαό που αφού κατάφερε μέσα από τις περιπέτειες της ιστορίας να επιζήσει και να αφυπνιστεί, αναλαμβάνει την αποστολή να λύσει

¹⁷⁷ ΚΙΤΡΟΜΙΑΙΔΗΣ Π.: « Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο» στο Ελληνισμός, Ελληνικότητα ό., π. σελ. 150- 151.

πολιτικό πρόβλημα της Ανατολής. Η αντίληψη της «Θείας Πρόνοιας» που μπορεί να διέπει τη ζωή των ανθρώπων, μία αντίληψη που παρέχει η Ορθοδοξία, Η συνείδηση αυτής της αποστολής του έθνους θα συγκροτήσει το περιεχόμενο του εθνικού μεσσιανισμού, το πολιτικοθρησκευτικό ιδεολόγημα της Μεγάλης Ιδέας. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφέρουμε ότι οι ρίζες της Μεγάλης Ιδέας βρίσκονται στο Βυζάντιο. Πρόκειται για ένα πολιτικοθρησκευτικό ιδεολόγημα όπου η Βυζαντινή Αυτοκρατορία ως πολιτική οργάνωση ταυτίζεται με την θρησκευτική εσχατολογική εικόνα για την ιστορία, δηλαδή την Βασιλεία του Χριστού.¹⁷⁹

Η ενότητα αυτή αφορούσε τόσο το εσωτερικό της Ελλάδας μέσα από την οικοδόμηση μίας ομοιογενούς εθνικής ταυτότητας, όσο και την γεωγραφική ενότητα του Ελληνισμού. Το ιδεολογικό δόγμα της εθνικής ενότητας αποτέλεσε τη βάση τη πολιτικής της εθνικής ολοκλήρωσης που ακολούθησε το νεοελληνικό κράτος .

Για το ελληνικό νεοσύστατο κράτος η αποστολή του έθνους βρήκε την έκφρασή της στη Μεγάλη Ιδέα, που οργανώθηκε στο όραμα της αποκατάστασης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, και που στο πολιτικό πεδίο εκπροσωπείται από τον Ιωάννη Κωλέττη.¹⁸⁰ Το εθνικιστικό περιεχόμενο της Μεγάλης ιδέας βρίσκει μεγάλη απήχηση στις λαϊκές μάζες εφόσον υπόσχεται την ενότητα του ελληνικού στοιχείου ενώ παράλληλα προσφέρει ένα εθνικό ιδεώδες, μία εθνική αποστολή διαμέσου της οποίας οι λαϊκές μάζες θα συνδεθούν στενά με το κράτος που απαιτεί την αφοσίωσή τους και την νομιμοποίηση της εθνικής του πολιτικής. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Β. Φίλιας «η Μεγάλη Ιδέα λειτουργεί ως μηχανισμός υπεραναπλήρωσης, που αντισταθμίζει στη συνείδηση των μαζών τον πολιτικό ευνουχισμό τους».¹⁸¹

Η αποτυχία της αλυσωτικής πολιτικής και η εμφάνιση των αλληλοσυγκρουόμενων εθνικισμών στα Βαλκάνια οδήγησε τους διανοούμενους στην απόρριψη των δυτικών ιδεών και την αποστασιοποίησή τους από την κρατική πολιτική. Οι διανοητές, μετά το 1897, με κύριους εκφραστές τον Ι. Δραγούμη και τον Α. Σουλιώτη, εμφανίζονται επικριτικοί απέναντι στις ιδέες

¹⁷⁸ HOBBSAWM, E.: ό. π, σελ. 20.

¹⁷⁹ ΑΓΟΥΡΙΔΗΣ Σ.: «Οι ρίζες της Μεγάλης Ιδέας» στο Θρησκευτική ελευθερία και δημοκρατία ό., π. σελ.23 – 36.

¹⁸⁰ ΒΕΡΕΜΗΣ Θ.: «Κράτος και Έθνος στην Ελλάδα 1821 – 1912» στο Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα, ό., π.

της δυτικής Ευρώπης και καταγγέλλουν την παρακμή της κοινωνίας τους και την απόσπαση της ελληνικής κουλτούρας από τις ρίζες της. Οι διανοούμενοι της εποχής αυτής επικεντρώνονται στην ιδέα της εθνικής ιδιαιτερότητας ενώ η επιστροφή στις ρίζες αποτελεί το σύνθημα της εποχής.¹⁸²

Η μικρασιατική καταστροφή θα θέσει τέλος στον μεγαλοϊδεατισμό και θα αναβιώσει κατά την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά με το ιδεολόγημα του « Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού» αλλά και κατά την περίοδο της Δικτατορίας στο « Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών».

Η μακρόχρονη διαδικασία παραγωγής της ελληνικής εθνικής ταυτότητας οργανώθηκε στη βάση δύο αντιμαχόμενων μύθων. Ο ένας, αναφέρεται στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, ένας πολιτισμός που εμφανίζεται με οικουμενικό χαρακτήρα, συνεχιστής και φορέας του οποίου είναι ο σύγχρονος Έλληνας, και ο άλλος μύθος αναφέρεται στην θεοκρατική Βυζαντινή αυτοκρατορία, στα πλαίσια της οποίας τα μέλη της αποτελούσαν έναν «εκλεκτό λαό», η συνέχεια της οποίας αποτελεί θεία βούληση. Τη σύνδεση της αρχαιότητας με τον Χριστιανισμό και συγκεκριμένα με την Ορθοδοξία θα αναλάβουν οι ιστοριογράφοι από τις πρώτες κιάλας δεκαετίες ύπαρξης του ελληνικού κράτους.

Η εθνικιστική προσέγγιση της ιστορίας θα αντιμετωπίσει το περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας σταθερό και αναλλοίωτο. Όμως η ελληνική εθνική ταυτότητα, όπως και κάθε εθνική ταυτότητα, συνεχώς αναπλάθεται και αναδιαμορφώνεται, τα άτομα και οι κοινωνικές ομάδες συχνά ταυτίζονται με διαφορετικά και αντίπαλα έθνη.¹⁸³ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του αυτοπροσδιορισμού στην περιοχή της Μακεδονίας όπου η έννοιες Ρωμιός και Βούλγαρος, αναφέρονταν αρχικά σε κοινωνικό-οικονομικές, πολιτισμικές και γλωσσικές διαιρέσεις, οι διαφοροποιήσεις αυτές εθνικοποιήθηκαν, απέκτησαν δηλαδή εθνικό περιεχόμενο εκ των υστέρων από τους εθνικιστές διανοούμενους και τα αντιμαχόμενα εθνικά κινήματα που εμφανίστηκαν στη περιοχή των Βαλκανίων στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.¹⁸⁴

¹⁸¹ ΦΙΛΙΑΣ Β: Κοινωνία και εξουσία ... ό.,π. σελ. 176.

¹⁸² ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ : ό.,π. σελ 30.

¹⁸³ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ Γ: «Από τον Έλληνα ως πρόσωπο στο πρόσωπο ως Έλληνα. Μία ανθρωπολογική ανάγνωση της συγκρότησης εθνικών ταυτοτήτων στη αγροτική Μακεδονία του τέλους του 19^{ου}- αρχές του 20ου αιώνα», στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ.χ. 9, Απρ. 1997 σελ. 42- 63.

¹⁸⁴ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ Γ: ό.,π.

Γ.2. Η συγκρότηση του Ελληνικού κράτους και η διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας.

Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους αποτέλεσε προσπάθεια εξουδετέρωσης των τοπικιστικών συμφερόντων που είχε κληρονομήσει η Ελλάδα από την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η προσπάθεια οργάνωσης και συγκέντρωσης της εξουσίας από τον κρατικό μηχανισμό αλλά και η προσπάθεια ομογενοποίησης και συγκρότησης εθνικής συνείδησης και ταυτότητας του ελληνικού πληθυσμού ολοκληρώθηκε μέσα από την δόμηση των θεσμών του.

Η οργάνωση των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών στοχεύει στην ιδεολογική αναπαραγωγή της κοινωνίας. Αυτό που χρειάζεται το σύγχρονο κράτος πέραν της καταστολής, είναι η ιδεολογία, αυτή που θα καταστήσει την βία θεμιτή και θα συμβάλει στην οργάνωση της κοινωνικής συναίνεσης.¹⁸⁵

Η συγκρότηση ενός ανεξάρτητου αστικού κράτους προϋποθέτει την κατασκευή μιας «εθνικο – κρατικής» ταυτότητας αλλά και την ύπαρξη «εθνικής συνείδησης» μέσα από την οποία το εθνικό κράτος αναγνωρίζει την ιστορική του υπόσταση. Παράλληλα αυτό που επιδιώκει το εθνικό κράτος είναι να θέσει σαφή ορισμό των ορίων των συνόρων του, αλλά και των ομάδων που θα περικλείονται μέσα στα όριά του. (υπηκοότητα).

Στο μετεπαναστατικό ελληνικό κράτος η έλλειψη συγκροτημένης κοινωνικής δύναμης (αστικής τάξης) που θα κυριαρχήσει στο ιδεολογικό και πολιτικό πεδίο συνεπάγεται την αδυναμία αυτονομίας της κοινωνίας από το κράτος. Η αδυναμία δημιουργίας αυτόνομων οργανωτικο- ιδεολογικών μορφωμάτων (κόμματα, επαγγελματικές οργανώσεις, συνδικάτα, πνευματικοί όμιλοι κ.λπ.) στην ελληνική κοινωνία, που θα λειτουργήσουν αυτόνομα προς το κράτος, έχει ως αποτέλεσμα την κυριάρχηση του κράτους και των μηχανισμών του στην κοινωνία.¹⁸⁶ Η κατάτμηση της εξουσίας ανάμεσα στις κυρίαρχες παραδοσιακές κοινωνικές ομάδες (άρχοντες, κοτζαμπάσηδες, ανώτερος κλήρος) και η ανυπαρξία προηγούμενων πολιτικών δομών κατέστησαν αδύνατη την αντικειμενοποίηση και συγκέντρωση της εξουσίας.

Οι παραδοσιακές κοινωνικές ομάδες θα καταστήσουν το κράτος πρόνομακό πεδίο άσκησης της εξουσίας και εξυπηρέτησης των προσωπικών τους συμφερόντων.¹⁸⁷ Η μετεπαναστατική κοινωνία είναι μία κοινωνία που προβάλλει το προσωπικό αίτημα και την προσωπική αναζήτηση της λύσης του. Ενώ η περιφρόνηση του για τους θεσμούς και κυρίως το κράτος αλλά και τον νόμο είναι κυρίαρχη στην ελληνική κοινωνία. Για την Ορθοδοξία μόνο ο νόμος του θεού μπορεί να προσδιορίσει την συμπεριφορά των πιστών. Χαρακτηριστική είναι η στάση του λαϊκού ήρωα Παπουλάκου που συνιστούσε στους κατοίκους να μην υπακούουν στα λαϊκά δικαστήρια αλλά στο Ευαγγέλιο.¹⁸⁸ Μία τέτοια αντίληψη για τους επίγειους θεσμούς διαμορφώνει στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας μία ισχυρή ιδεολογία σύμφωνα με την οποία οι πολιτικοί θεσμοί δεν έχουν πραγματική νομιμότητα. Μόνο η θρησκεία και εκκλησιαστικοί θεσμοί απολαμβάνουν πίστη στους κόλπους της κοινωνίας και μόνο ο στρατός απολαμβάνει την πραγματική εμπιστοσύνη των μελών της κοινωνίας.¹⁸⁹

Σε κοινωνίες με έντονο προαστικό χαρακτήρα όπως είναι η ελληνική είναι αδύνατη η στήριξη της νομιμότητας της εξουσίας στην αρχή της συλλογικής βούλησης. Η εξουσία προσλαμβάνεται ως εξωγενής, ανεξέλεγκτη και δοτή εκ των άνω. Τα πρόσωπα που κατέχουν την εξουσία ταυτίζονται με αυτήν στη συνείδηση των μελών της κοινωνίας.¹⁹⁰ Αν για τις αστικές κοινωνίες η συλλογική βούληση συλλαμβάνεται μία και αδιαίρετη, στην ελληνική κοινωνία η εξουσία είναι προσωποποιημένη και διάσπαρτη μεταξύ των αλληλοσυγκρουόμενων τοπικών ομάδων. Για τον όρο βούληση στην Ορθοδοξία ο Θ. Λίτοβατς υποστηρίζει ότι στην ορθόδοξη παράδοση η κοινότητα λαμβάνεται ως μία αρμονική μάζα χωρίς εσωτερικές διαφορές και δυνατότητα διαφωνίας με ορθολογικά επιχειρήματα από ομάδες ή άτομα. Αυτή η φαντασιακή ενότητα της κοινότητας, υποστηρίζει ο συγγραφέας, καθιστά αδύνατη την ανάδυση μίας κοινωνίας συμβολαίου, προϋπόθεση της οποίας είναι η νομιμοποίησή της από την συλλογική

¹⁸⁵ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ Ν.: Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός, Θεμέλιο, Αθήνα 1982,σελ. 39 – 48.

¹⁸⁶ ΦΙΛΙΑΣ Β: Κοινωνία και εξουσία ... ό.,π. σελ. 158.

¹⁸⁷ ΦΙΛΙΑΣ Β: Κοινωνία και εξουσία ... ό.,π. σελ. 159,

¹⁸⁸ ΜΑΪΠΑ Χ.: ό.,π. σελ. 63.

¹⁸⁹ ΜΑΪΠΑ Χ.: ό.,π. σελ. 76.

¹⁹⁰ ΦΙΛΙΑΣ Β: Κοινωνία και εξουσία ... ό.,π. σελ. 111

βούληση (και όχι θέληση).¹⁹¹ Η άρνηση της Ορθοδοξίας να αποδεχτεί την ύπαρξη σχέσεων έξω από τις διαπροσωπικές σχέσεις καθιστά αδύνατη την αντίληψη της εξουσίας, από την Ορθόδοξη παράδοση, ως απρόσωπη.¹⁹²

Η οργάνωση εθνικού στρατού, από το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, αποτέλεσε ένα βασικό μηχανισμό καλλιέργειας της εθνικής συνείδησης και εθνικής ταυτότητας των ελλήνων. Η επαφή διαφορετικών εθνοτήτων, ο γλωσσικός εξελληνισμός ατόμων που δεν είχαν ως μητρική γλώσσα την Ελληνική, αλλά και η δημιουργία της αίσθησης της κοινής πατρίδας - μίας πατρίδας που ορίζεται με το ευρύτερο περιεχόμενο του όρου, που δεν ταυτιζόταν με το χωριό ή το νησί- αποτέλεσαν βασικές λειτουργίες της στρατιωτικής ζωής η οποία επιβάλλει την ομοιογένεια στην κοινωνική εμπειρία και την εσωτερικευση των εθνικών αξιών του ελληνικού κράτους.¹⁹³

Προκειμένου το ελληνικό κράτος να επιτύχει την εθνική ομοιογένεια στο εσωτερικό του και να κατασκευάσει την εθνική ταυτότητα του ελληνικού πληθυσμού προβαίνει στην σύσταση αυτοκέφαλης εθνικής Εκκλησίας.

Ο κυρίαρχος πολιτικός ρόλος της εκκλησίας στα πλαίσια της Οθωμανικής διοίκησης, που αναφέραμε παραπάνω, είχε ως συνέπεια μερίδα του ανώτερου κλήρου να εκφράσει αντιδυτικές και αντεπαναστατικές απόψεις. Η επίσημη πολιτική της εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως έμεινε προσηλωμένη στις σχέσεις της με την Υψηλή Πύλη και άσκησε πολεμική προς τον «φυλετισμό». Το κείμενο, πιθανώς του πατριάρχη Γρηγορίου Ε', με τίτλο *Πατριαρχική Διδασκαλία* (1798) καλεί τους πιστούς χριστιανούς να υπακούσουν στην εξουσία του σουλτάνου, που είναι ο εγγυητής της ζωής των Χριστιανών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ενώ κάθε αντίθεση προς αυτόν είναι αντίθεση προς τον Θεό.¹⁹⁴ Παρά τις αντιδράσεις του οικουμενικού πατριαρχείου στα εθνικιστικά κινήματα, ο Έλληνας υπόδουλος βιώνει την ελληνική επανάσταση ως «ιερό πόλεμο» ενάντια στον αλλόθρησκο Οθωμανό.¹⁹⁵ Ο

¹⁹¹ ΛΙΠΟΒΑΤΣ Θ.: Ορθός Λόγος και Θέληση στο Χριστιανισμό, Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης τχ. 6, Νοέμβριος 1995, σελ. 171.

¹⁹² ΛΙΠΟΒΑΤΣ Θ.: ό.π., σελ. 173.

¹⁹³ ΚΙΤΡΟΜΙΛΙΔΗΣ, Π.: ό., π. σελ. 75 - 78.

¹⁹⁴ FRAZZE CH.: ό., π. σελ. 21.

¹⁹⁵ FRAZZE CH.: ό., π.

Χριστιανισμός ενισχύει την εθνική συνείδηση και συνοχή του υπόδουλου ελληνισμού αποτελεί το πλαίσιο αναγνώρισής του αλλά και διαφοροποίησής του από τον αλλόθρησκο.¹⁹⁶

Οι διαδικασίες περιορισμού του κοσμικού έργου της Ορθόδοξης Ελληνικής εκκλησίας ξεκίνησαν με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους. Οι πρώτες προσπάθειες ξεκίνησαν από τον Ιωάννη Καποδίστρια, πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδος, ο οποίος προσπάθησε να συγκεντροποιήσει την πολιτική εξουσία. Η οργάνωση της δικαιοσύνης με τη δημιουργία ειρηνοδικείων και πρωτοβάθμιων δικαστηρίων σε κάθε νομαρχία της χώρας είχε ως στόχο την αντικατάσταση των παλαιών εκκλησιαστικών δικαστηρίων της οθωμανικής περιόδου. Η ίδρυση έξι υπουργείων όπου το ένα εξ' αυτών ήταν αρμόδιο για την Δημόσια Παιδεία και τις Εκκλησιαστικές υποθέσεις αποτέλεσε προσπάθεια υπαγωγής της εκπαίδευσης στον έλεγχο της κρατικής εξουσίας.¹⁹⁷

Οι προσπάθειες περιορισμού της κοσμικής εξουσίας της εκκλησίας συνεχίστηκαν και την περίοδο της βαναρικής αντιβασιλείας κατά τη διάρκεια της οποίας πραγματοποιήθηκε η αποδέσμευση της Εκκλησίας της Ελλάδος από το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης.

«Η αυτονομία και η ανεξαρτησία της εκκλησίας είναι αχώριστος από της αυτονομίας και ανεξαρτησίας της επικρατείας και πάσα κατ' εκείνης άμεσος ή έμμεσος προσβολή είναι προσβολή κατά ταύτης».¹⁹⁸ Τα λόγια αυτά του Θεόκλητου Φαρμακίδη αιτιολογούν την αλλαγή στα εκκλησιαστικά πράγματα και συγκεκριμένα την ανακήρυξη της αυτοκεφαλίας της εκκλησίας της Ελλάδος. Όπως έχουμε επισημάνει παραπάνω, την ανεξαρτησία της Εκκλησίας της Ελλάδος από το Οικουμενικό Πατριαρχείο είχε υποστηρίξει και ο Αδαμάντιος Κοραής, την οποία θεωρούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την εθνική απελευθέρωση. Η αντιδυτική και ανθενωτική στάση του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης ήρθε σε αντίθεση με το αίτημα για εθνική ανεξαρτησία του ελληνικού εθνικισμού. Αυτό που χρειαζόταν το νεοσύστατο ελληνικό κράτος ήταν μία εκκλησία οργανωμένη σε αντιστοιχία με τα σύνορα της επικράτειας.

¹⁹⁶ ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ Α.: « Οι κυρίαρχες αντιλήψεις για τον άνθρωπο στον Ελληνισμό και τον Χριστιανισμό» στο *Αρχαιολογία* τχ. 37 Δεκέμβριος 1990 σελ. 70.

¹⁹⁷ FRAZZE CH.: ό., π. σελ. 97 - 118.

Η ανεξαρτησία της Εκκλησίας της Ελλάδος ανακηρύχθηκε μονομερώς το 1833 με πρωτοβουλία της βαυαρικής αντιβασιλείας ενώ παράλληλα οργανώνονται οι σχέσεις Πολιτείας – Εκκλησίας στη βάση ενός καθεστώτος υπαγωγής της τελευταίας στην πρώτη.¹⁹⁹ Η εκκλησία της Ελλάδος αποκτά εθνική ταυτότητα και τίθεται στις υπηρεσίες του ελληνικού εθνικισμού. Η Σ. Αναγνωστοπούλου σημειώνει χαρακτηριστικά ότι « ο Έλληνας ορίζει την «ελληνικότητα» της ορθοδοξίας και όχι η ορθοδοξία την «ελληνικότητα» του Έλληνα». Ενώ η αναδρομική ταύτιση του Ελληνικού έθνους με το οικουμενικό Γένος (= ορθόδοξο ελληνικό Γένος) πραγματοποιείται μέσα στα πλαίσια της «αλυτρωτικής» πολιτικής που υιοθετεί το νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Η αποστολή που αναλαμβάνει το ελληνικό κράτος, την αποκατάσταση της γεωγραφικής και ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους πρέπει να αποκτήσει ιστορικότητα. Αυτή την ιστορικότητα αναλαμβάνει να παράσχει η Εκκλησία της Ελλάδας ταυτίζοντας την ελληνικότητα με την ορθόδοξη πίστη.²⁰⁰

Η εθνικοποίηση της εκκλησίας αποτελεί την επισφράγιση της ιδεολογικής ταύτισης του ελληνικού πολιτισμού με την Ορθοδοξία. Αυτή η ταύτιση του πολιτισμού με τον χριστιανισμό και συγκεκριμένα με την ορθόδοξη εκδοχή του ορίζει εξ αρχής και την υπεροχή του.

Από τη μία πλευρά το κράτος επιδιώκει την συγκέντρωση της πολιτικής εξουσίας και την ομογενοποίηση των υπηκόων του έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η κυριαρχία του και από την άλλη πλευρά η εκκλησία αποκτά την προστασία της από το κράτος, εξασφαλίζει και κατοχυρώνει την εσωτερική της οργάνωση, διατηρεί τα προνόμιά της και την εξουσιαστική θέση της στην κοινωνία.

¹⁹⁸ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ: Θεμελίωση Ελληνικού κράτους 1833 – 43. Οθωνική περίοδος, Παπαζήση, Αθήνα 1982, σελ. 103.

¹⁹⁹ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ Β.: «Από το καθεστώς της «συμφωνίας» στην πραγματικότητα της κοσμικής υπαγωγής.» στο *Θεωρία και Κοινωνία* τχ 3, Δεκ. 1990, σελ. 77- 96.

²⁰⁰ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΙΑ: «ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ = ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ; Το Έθνος, το Γένος εδράζεται επί της εκκλησίας», στο *Ο πολίτης* τχ ., σελ. 23.

Γ.3. Η οργάνωση της εκπαίδευσης.

Έναν άλλο μηχανισμό που οργάνωσε το ελληνικό κράτος ήταν το εκπαιδευτικό σύστημα μέσω του οποίου επιχειρήθηκε η ενδυνάμωση της εθνικής συνείδησης και η κατασκευή της εθνικής ταυτότητας τόσο στους ορθόδοξους πληθυσμούς εκτός των ορίων του νεοσύστατου κράτους όσο και στο εσωτερικό του.

Από τα πρώτα κείμενα των διανοουμένων εντοπίζεται η προσπάθεια να καταγράψουν και να απεικονίσουν τη Βαλκανική περιοχή ως ένα μωσαϊκό εθνοτήτων που διαφοροποιούνταν γλωσσικά.²⁰¹ Η οργάνωση της εθνογραφίας από τους Έλληνες διαφωτιστές θα αποτελέσει το μέσο για τον εθνικό προσδιορισμό της ελληνικής εθνότητας. Το περιεχόμενο του όρου νεοελληνικό έθνος που προσδιορίζεται από την γλώσσα και την κοινή κουλτούρα διατρέχει τα γραπτά πολλών διανοητών. Η γλωσσική προσέγγιση του έθνους έθεσε σε προτεραιότητα το ζήτημα της εκπαίδευσης των μη εγγράμματων ομάδων αλλά και τον γλωσσικό και πολιτισμικό εκπολιτισμό των Ορθόδοξων εθνοτήτων που δεν μιλούσαν ελληνικά.²⁰² Αυτό που επιδιώκουν οι εθνικιστές διανοούμενοι είναι η ταύτιση του έθνους με μία «υψηλή κουλτούρα». Όπως αναφέρει ο E. Gellner όταν ο λαός (Volk) καταπιέζεται από μία ξένη υψηλή κουλτούρα τότε ο εθνικισμός παίρνει τη μορφή της πολιτισμικής αναγέννησης που καταλήγει σε έναν πόλεμο εθνικής απελευθέρωσης. Ο πολιτισμός και η πολιτική συνθέτουν τον εθνικιστικό λόγο. Ενώ η αναζήτηση ή εφεύρεση μίας τοπικής υψηλής κουλτούρας, της οποίας το έθνος εμφανίζεται ως φορέας και υπερασπιστής της, καθίσταται πρωταρχικό μέλημα του εθνικισμού.²⁰³ Ο πολιτισμός θα αποτελέσει τον πυρήνα της ταυτότητας των Ελλήνων. Την αποκρυστάλλωση και οργάνωση της πολιτισμικής κληρονομιάς και της πολιτισμικής ταυτότητας του έθνους θα αναλάβει στη συνέχεια το κράτος διαμέσου της κεντρικής συγκρότησης της εκπαίδευσης. Το κράτος θα αναλάβει να ομογενοποιήσει πολιτισμικά το έθνος που βρίσκεται εντός της επικράτειάς τους.

²⁰¹ ΚΙΤΡΟΜΙΑΙΔΗΣ, Π.: ό., π.

²⁰² Διανοούμενοι όπως ο Δ. Μοσχοπολίτης αλλά και ο Ν. Δούκας προτείνουν τον πολιτισμικό εξελληνισμό των Ορθόδοξων λαών των Βαλκανίων. Ο Ν. Δούκας μάλιστα προτρέπει τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλο ς', να στείλει εκατό μοναχούς από το Άγιο Όρος να διδάξουν την ελληνική γλώσσα στις εθνοότητες που δεν τη μιλούσαν. Στο ΚΙΤΡΟΜΙΑΙΔΗΣ, Π.: ό., π.

²⁰³ GELLNER, E.: ό., π., σελ. 109.

Στη φράση του Massimo d' Azeglio: «Φτιάξαμε ως τώρα την Ιταλία. Καιρός να φτιάξουμε τους Ιταλούς», αποτυπώνεται η διαδικασία εθνοποίησης που αναλαμβάνει το εθνικό κράτος.²⁰⁴

Η οργάνωση και η ανάπτυξη ενός εκπαιδευτικού δικτύου μέσα στα πλαίσια της Ελληνικής επικράτειας αποτέλεσε τον πρωταρχικό στόχο του νεοσύστατου κράτους. Αν την περίοδο της Τουρκοκρατίας η εκπαίδευση βρισκόνταν στη δικαιοδοσία της εκκλησίας, η οργάνωση ενός γραφειοκρατικού, εκκοσμικευμένου κράτους απαιτεί την κεντρική οργάνωση του εκπαιδευτικού μηχανισμού. Η επέκταση του εκπαιδευτικού δικτύου, με τη δημιουργία σχολείων στοιχειώδους εκπαίδευσης, τα πρώτα χρόνια ύπαρξης του ελληνικού κράτους, υπήρξε ραγδαία.²⁰⁵ Όμως η κυρίαρχη θέση της εκκλησίας στη νεοελληνική κοινωνία θα διαμορφώσει την εκπαιδευτική στοχοθεσία γύρω από την καλλιέργεια της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης.

Από τα πρώτα διατάγματα (1834 – 1836) που αφορούσαν την οργάνωση της εκπαίδευσης ως βασικός στόχος τέθηκε η γλωσσική ομοιογένεια της κοινωνίας μέσω της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας.²⁰⁶

Το γεγονός ότι η συγκρότηση του ελληνικού κράτους συμπεριέλαβε μέσα στα στενά του όρια ένα μέρος του ελληνικού στοιχείου που βρισκόνταν διάσπαρτο στη Βαλκανική περιοχή, τοποθέτησε τον εκπαιδευτικό μηχανισμό όχι μόνο ως μέσο εσωτερικής ομοιογένειας αλλά και ως μέσο εκπολιτισμού της Ανατολής. Ως μέσο μετάδοσης του δυτικού πολιτισμού στην Ανατολή οραματίστηκε, ο πρώτος πρότανης, το Πανεπιστήμιο Αθηνών.²⁰⁷ Η ενσωμάτωση των ορθόδοξων ελληνόφωνων πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέσα στα πλαίσια μιας οικουμενικής κουλτούρας, όπως ισχυρίστηκε ο ελληνικός εθνικισμός ότι είναι ο ελληνικός πολιτισμός, ως στόχος του εκπαιδευτικού μηχανισμού αναπαράγει τη σύνδεση του έθνους με την Ορθοδοξία. Η σύνδεση αυτή θα ενδυναμωθεί με την οργάνωση της Ελληνικής ιστοριογραφίας.

²⁰⁴ ΛΙΑΚΟΣ Α.: «Βαλκανική κρίση και εθνικισμός» στο *Ο Ιανός του εθνικισμού και η Ελληνική Βαλκανική πολιτική*, Ο πολίτης, Αθήνα 1993, σελ. 19.

²⁰⁵ ΚΙΤΡΟΜΙΛΙΔΗΣ, Π.: ό., π.

²⁰⁶ ΚΙΤΡΟΜΙΛΙΔΗΣ, Π.: ό., π. σελ. 78 – 80.

²⁰⁷ ΚΙΤΡΟΜΙΛΙΔΗΣ, Π.: ό., π. σελ. 84.

Το περιεχόμενο της εθνικής ιστοριογραφίας αρχικά παρουσιάζεται ασυγκρότητο και ασχημάτιστο. Οι πρώτοι καθηγητές ιστορίας του Πανεπιστημίου θα προτείνουν την προσέγγιση της ιστορικής διαδικασίας που θα περιλαμβάνει όλες τις δραστηριότητες, της ανθρώπινης πορείας. Ο Θεόδωρος Μανούσης θα προτείνει την εξέταση της ιστορίας στην καθολικότητά της, ενώ θεωρεί την «εθνογραφική» ιστορία ατελή και μη επιστημονική.²⁰⁸ Στις πρώτες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις η ιδέα της ιστορίας ως ιστορία της εξέλιξης των εθνών και των εθνικών διαφοροποιήσεων, απουσιάζει.

Την περίοδο της διαμόρφωσης της «Μεγάλης Ιδέας» και της πολιτικής της εθνικής ενότητας η ελληνική ιστοριογραφία θα καταστεί εθνοκεντρική. Ο κυρίαρχος ιστορικός λόγος της εποχής θα αντιληφθεί το έθνος ως πολιτισμική οντότητα, συνεχή και ενεργό μέσα στην ιστορική του εξέλιξη.²⁰⁹ Η συγκρότηση μιας εθνικής ιστοριογραφίας αποτέλεσε κυρίαρχο αίτημα του εθνικισμού προκειμένου να επιτευχθεί ο αυτοπροσδιορισμός των Ελλήνων και να σχηματιστεί η Ελληνική εθνική ταυτότητα.

Ο Ζαμπέλιος και ο Παπαρρηγόπουλος θα ενοποιήσουν το ελληνικό έθνος αποδίδοντάς του μία τρισχιλιετή συνέχεια μέσα στην ιστορία.²¹⁰ Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος θα ενσωματώσει την ελληνικιστική και βυζαντινή περίοδο στην ελληνική ιστοριογραφία ενώ ταυτόχρονα διατυπώνει την άποψη περί εξελληνισμού των Ρωμαίων και τη μετατροπή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας σε Βυζαντινή.²¹¹ Η τελική διαμόρφωση της Ελληνικής ιστορίας σε τρεις περιόδους επικυρώνει την κυριαρχία της αξίας του Βυζαντινού ελλητισμού ο οποίος, όπως και οι δύο άλλοι, είναι επιφορτισμένος με μία «ιστορική εντολή» που δέχεται από τη «θεία πρόνοια» και αφορά τη συμβολή του έθνους στην παγκόσμια ιστορία.²¹² Βασικά στοιχεία της ελληνικής ταυτότητας αναδεικνύονται η γλώσσα και η θρησκεία. Έργο της θείας πρόνοιας, θεωρεί ο Παπαρρηγόπουλος, θα αποτελέσει η διάδοση της ελληνικής γλώσσας και γενικότερα του

²⁰⁸ ΣΤΑΘΗΣ Π.: «Η εθνική ιστοριογραφία στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα» στο *Εθνική συνείδηση και Ιστορία*, ό.,π. σελ. 102.

²⁰⁹ ΣΤΑΘΗΣ Π.: ό.,π.

²¹⁰ ΛΙΑΚΟΣ Α.: «Βαλκανική κρίση ...», ό.,π.

²¹¹ ΣΤΑΘΗΣ Π.: ό.,π. σελ. 105

²¹² ΛΙΑΚΟΣ Α.: «Εθνικές θεωρίες και αμφιβολίες» στο *Εθνική συνείδηση και Ιστορία*, ό.,π. σελ.31 – 32.

ελληνισμού κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο, με αυτό τον τρόπο ετοίμασε (η θεία πρόνοια) τη διάδοση του χριστιανισμού.²¹³

Το σχήμα αυτό του Παπαρηγόπουλου θα κυριαρχήσει στην εθνική ιστοριογραφία και θα συμβάλλει στην αναπαραγωγή των εθνικών στόχων του εθνικισμού της εποχής αλλά και στην εγχάραξη της εθνικής συνείδησης μέσω της εκπαίδευσης. Η καλλιέργεια της εθνικής και της θρησκευτικής συνείδησης θα συνεχίσει να αποτελεί τη στοχοθεσία του εθνικού εκπαιδευτικού μηχανισμού. Το σχέδιο νόμου του 1951 που υπογράφηκε από το Γ. Παπανδρέου δήλωνε ότι « Η Μέση εκπαίδευσις επιδιώκουσα την διάπλασιν χρηστών πολιτών εν τω πλαισίον των ιδεωδών το Ελληνοχριστιανικού πολιτισμού σκοπόν έχει τούτο μεν να παράσχη την ... γενικήν μόρφωσιν, ...».²¹⁴

Τα επόμενα Συντάγματα του ελληνικού κράτους θα αναγνωρίσουν ως επικρατούσα θρησκεία την Ορθόδοξη θρησκεία αλλά και θα προβλέψουν τους σκοπούς της παιδείας, ανάμεσα στους οποίους είναι «η ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης» (16.2Σ). Και όπως αναφέρει ο Δ. Μαριόλης, η καθιέρωση «επικρατούσας θρησκείας» ορίζει το περιεχόμενο της «ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης» ως ανάπτυξη της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης και όχι ως ανάπτυξη της συνείδησης απέναντι στο θρησκευτικό φαινόμενο.²¹⁵

Το εθνικό εκπαιδευτικό σύστημα θα αναπαράγει και θα διαμορφώσει την εθνική ταυτότητα των Ελλήνων μέσα από μια σειρά συμβόλων, εθνικών επετείων, τελετών και συμβολικών χρονολογιών που θα χρησιμοποιηθούν για την επικύρωση της συνέχειας του Ελληνισμού από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Ενώ ο εθνικός εαυτός θα συγκροτηθεί ως μία κλειστή πολιτισμική οντότητα η οποία στέκεται υπεροχικά απέναντι στον κατώτερο εθνικό

²¹³ ΣΤΑΘΗΣ Π.: *ό.π.* σελ. 105

²¹⁴ ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ Κ.: Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σελ. 45.

²¹⁵ ΜΑΡΙΟΛΗΣ Δ.: «Η Διάπλαση των παιδών κατ' εικόνα και ομοίωση». Η επίδραση της θρησκευτικής ιδεολογικής ηγεμονίας στην εκπαιδευτική διαδικασία, στο *Ρωγμές εν τάξει*, τχ. 8-9 (Θρησκεία και εκπαίδευση), Δεκ. 2000, σελ. 36-40. Για τη σχέση θρησκείας και εκπαίδευση βλ. μεταξύ άλλων, Χλουνάκη Γ.: «Επιστήμη και Ουτοπία» στο *Ρωγμές εν τάξει*, τχ. 8-9 Δεκ. 2000, σελ. 41 - 43, Μαριόλη Δ.: «180 χρόνια παρεμβάσεων, διώξεων και προστριβών» στο *Ρωγμές εν τάξει*, τχ. 8-9 Δεκ. 2000, σελ. 49 - 51, Ρέππα Ν.: «Εκπαιδευτική και θρησκευτική ελευθερία» στο *Ρωγμές εν τάξει*, τχ. 8-9 Δεκ. 2000, σελ. 52- 53, Καζεπίδης Α.Χ.: «Η ιδεολογική σύγχυση και ο δογματικός διαποτισμός των νέων στην ελληνική εκπαίδευση» στο *Λόγος και Πράξη*, τ. Α', Αθήνα (Χειμώνας) 1979 σελ. 61- 74, Περσέλης Εμμ.Γ.: «Ελληνική σχολική θρησκευτική αγωγή και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Θέσεις και αντιθέσεις» στο *Η εκπαίδευση στην Ενωμένη*

«άλλο».²¹⁶ Το εθνικό συλλογικό υποκείμενο θα σημασιοδοτηθεί με τον όρο Ελληνισμός, ένας όρος που στέκεται έξω από τον χρόνο και πέρα από την ιστορία και που συντίθεται από τις κυρίαρχες αναπαραστάσεις για το παρελθόν – το αρχαιοελληνικό παρελθόν- και την Ορθοδοξία – ως διαχρονική και ζωντανή παράδοση-.²¹⁷

Ευρώπη, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σελ. 138 – 151, Σωτηρέλης Γ. Χ.: *Θρησκεία και εκπαίδευση*, Σάκκουλα, Αθήνα 1998.

²¹⁶ ΑΒΔΕΛΑ Ε: «Χρόνος, ιστορία και εθνική ταυτότητα στο ελληνικό σχολείο» στο «*Τι είν' η πατρίδα μας;*». *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σελ.49 – 71.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στη σύγχρονη μελέτη για τον εθνικισμό, πέρα από τις διαφορετικές προσεγγίσεις του φαινομένου, αποτελεί κοινή διαπίστωση των μελετητών ότι ο εθνικισμός είναι μία σύγχρονη ιδεολογία.²¹⁸ Εν αντιθέσει με τις παλαιότερες προσεγγίσεις, η σύγχρονη θεώρηση προσεγγίζει το έθνος ως μία «επινόηση» του εθνικισμού.²¹⁹ Κατά συνέπεια είναι ο εθνικισμός που ορίζει το έθνος και όχι το αντίστροφο.²²⁰ Το έθνος συγκροτείται ως μία «φαντασιακή κοινότητα» σύμφωνα με την άποψη του Anderson.²²¹

Για την «κατασκευή» του έθνους σημειώνουν άλλοι μελετητές ο εθνικισμός χρησιμοποιεί ένα «πρώτο υλικό»²²², μία πρώτη ύλη από την οποία επιλεκτικά αντλούνται τα στοιχεία εκείνα, ώστε να εμφανίζεται το έθνος φυσικό, συνεχές και αναλλοίωτο μέσα στην ιστορία.²²³

Ο εθνικισμός προκειμένου να συγκροτήσει την εθνική συνείδηση, την εθνική ταυτότητα και το έθνος χρειάζεται ένα παρελθόν, με τη μορφή μιας «εθνικής αφήγησης». Η εθνική ιστορία συγκροτεί μία ατελείωτη σειρά γεγονότων που θα αποτελέσουν την κοινή μνήμη του έθνους. Άλλωστε τα έθνη συγκροτούνται στο βαθμό που υπάρχουν κοινές μνήμες που συμερίζονται τα μέλη του.²²⁴

Ο εθνικισμός προκειμένου να αποδείξει την αρχαιότητα και συνέχεια του έθνους χρειάζεται έναν πολιτισμό, μία «υψηλή κουλτούρα» με την οποία θα ταυτιστούν τα μέλη του έθνους και ταυτόχρονα θα διαφοροποιήσουν τους εαυτούς τους από τα άλλα έθνη. Η γλώσσα, η θρησκεία, τα ήθη, τα έθιμα, οι νόμοι, οι τέχνες είναι τα στοιχεία που θα επιλεγούν για να ενδυναμωθεί, η διαφορά ανάμεσα στα έθνη αλλά και η υπεροχή της δικής μας εθνικής ομάδας.

²¹⁷ ΑΒΔΕΛΑ Ε: ό.,π.

²¹⁸ SMITH A.: Nationalism and Modernity, ό. π.

²¹⁹ HOBBSBAWM, E.: ό.,π.

²²⁰ GELLNER, E.: ό.,π.

²²¹ ANDERSON, ΜΠ.: ό.,π.

²²² SMITH, A.: The ethnic origin ..., ό.,π.

²²³ ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ, Ε.: ό.,π.

Αυτή η κοινή πολιτισμική κληρονομιά ομοιογενοποιεί τα μέλη του έθνους δημιουργώντας έναν οριζόντιο δεσμό. Διότι αυτό που επιδιώκει ο εθνικισμός δεν είναι μόνο να συγκροτήσει έναν τρόπο αυτοπροσδιορισμού²²⁵ αλλά να προσδιορίσει τη δράση και να εξασφαλίσει την συμμετοχή και την συναίνεση των μελών του έθνους σχετικά με τις αρχές που διακηρύσσει.²²⁶

Η παραγωγή του έθνους προϋποθέτει τη διαμόρφωση ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων. Η διαμόρφωση του εθνικού εαυτού προϋποθέτει την ταύτιση με μία κοινή πολιτισμική κληρονομιά. Σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση των εθνικών ταυτοτήτων (όπως επίσης και στη διαμόρφωση των εθνικών κινημάτων) αναλαμβάνουν οι διανοούμενοι²²⁷ και το εθνικό κράτος²²⁸ διαμέσου των ιδεολογικών μηχανισμών του.

Η εθνική ταυτότητα οργανώνεται στην πίστη των ατόμων ότι αποτελούν απόληξη μίας «οντότητας» και κληρονόμοι ενός υψηλού πολιτισμού μέσα από το οποίο ορίζεται ο «εαυτός» αλλά και ο «άλλος». Δομικό στοιχείο της ταυτότητας αποτελεί η παρουσία του «άλλου». Η συγκρότηση των κοινωνικών ταυτοτήτων εδράζονται πάνω σε μία διπλή διαδικασία: της ένταξης και του αποκλεισμού.

Πέραν των «αντικειμενικών» κριτηρίων που κάνει χρήση ο εθνικισμός, προκειμένου να δομήσει την εθνική ταυτότητα των μελών, συχνά προστρέχει σε υποκειμενικά κριτήρια όπως το εθνικό φρόνημα.²²⁹ Αυτό που αναγνωρίζει ο εθνικισμός στο έθνος είναι το «πνεύμα» και η «ψυχή».

Αυτό που διαφοροποιεί την εθνότητα από το έθνος είναι ότι το τελευταίο επιδιώκει την πολιτική του αυτονομία, επιδιώκει να συγκροτήσει ένα έθνος – κράτος με καθορισμένα σύνορα και αναγνωρισμένη θέση ανάμεσα σε μία κοινωνία εθνών.

Ο εθνικισμός οικειοποιείται τα συναισθήματα και τις πρακτικές της θρησκείας προκειμένου να ιεροποιήσει το έθνος. Ο θρησκευτικός τρόπος σκέψης και πρακτικής

²²⁴ SMITH, A.: The ethnic origin ..., ό.,π.

²²⁵ KEDOURIE, E.: ό. π.

²²⁶ ΛΕΚΚΑΣ, Π.: ό. π.

²²⁷ HROCH, M.: ό., π.

²²⁸ GIDDENS, A.: ό., π.

²²⁹ ΛΕΚΚΑΣ, Π.: ό.π.

ενσωματώνεται και ανασυγκροτείται στα πλαίσια μιας πολιτικής ιδεολογίας του εθνικισμού μετατρέποντάς τον σε ένα είδος «εκκοσμικευμένης θρησκείας».²³⁰ Η αφοσίωση, η πίστη, η αγάπη, η αυτοθυσία δεν αξιώνονται από κάποια εξωκοσμική δύναμη αλλά από το έθνος, εξ' ονόματος του οποίου μιλά ο εθνικισμός. Η μεταφορά, η αφομοίωση και ανασυγκρότηση του θρησκευτικού τρόπου σκέψης και πρακτικής μέσα στα πλαίσια μίας κοσμικής ιδεολογίας όπως είναι η εθνική ιδεολογία αποτελεί το πιο πειστικό μέσο για να ανασυγκροτηθούν οι σχέσεις υπακοής και υποταγής που απορρέουν από την πίστη. Η θρησκεία παύει πια να προσδιορίζει απλά μία ομόδοξη κοινότητα άλλα εντάσσεται και ανασυγκροτείται στα πλαίσια μιας κοσμικής ιδεολογίας και λειτουργεί ως προσδιοριστικό στοιχείο μίας πολιτισμικής και πολιτικής οντότητας.²³¹

Οι διαφορετικές ιστορικές διαδικασίες που έλαβαν χώρα, σε κάθε περιοχή, και οι διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες που επικράτησαν διαμόρφωσαν και διαφορετικό περιεχόμενο στους εθνικισμούς και τα εθνικιστικά κινήματα, όπου αυτά εμφανίστηκαν.

Η κεντρική και ανατολική Ευρώπη, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Amstrong, ήταν μία περιοχή που χαρακτηρίζονταν από τα «έθνη-κράτη» σε αντίθεση με τα «κράτη-έθνη» που επικράτησαν στη Δυτική Ευρώπη.²³²

Οι υπάρχουσες κρατικές δομές, η εμφάνιση της αστικής τάξης που διεκδικούσε την οικονομική της ελευθερία και την πολιτική της έκφραση και κυριαρχία, οι οικονομικές αλλαγές στον τρόπο παραγωγής και οργάνωσης της εργασίας, καθόρισαν το πολιτικό περιεχόμενο του εθνικισμού, τη διαδικασία σφυρηλάτησης της εθνικής συνείδησης και τη συγκρότηση των εθνών, στη Δυτική Ευρώπη. Έθνη τα οποία εντάχθηκαν στα πλαίσια ενός διακρατικού συστήματος και των διεθνών σχέσεων που αναπτύχθηκαν.

Στην Ανατολική Ευρώπη η απουσία προηγούμενης «κρατικής εμπειρίας» αλλά και το γεγονός ότι οι διαφορετικές εθνοτικές ομάδες βρίσκονταν σε καθεστώς υποδούλωσης από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, είχε ως αποτέλεσμα τη συγκρότηση του εθνικιστικού λόγου και των

²³⁰ KEDOURIE, E.: ό.,π.

²³¹ ΛΕΚΚΑΣ, Π.: ό., π. σελ. 183.

²³² WOOLF, S.: Ο Εθνικισμός στην Ευρώπη, θεμέλιο, Αθήνα 1995, σελ. 41.

εθνικιστικών κινημάτων γύρω από την ιδέα της «εθνικής αφύπνισης», μία ιδέα που κυριάρχησε στον «ανατολικό» εθνικισμό.²³³

Ο «ανατολικός» εθνικισμός αναζητά ένα «ένδοξο» παρελθόν το οποίο συντίθεται από μύθους, μνήμες και δοξασίες, και ένα μέλλον που εμφανίζεται με τη μορφή της αποστολής. Ο στόχος αυτής της αποστολής είναι η συγκρότηση εθνικού κράτους, ενός κράτους εγγυητή της ελευθερίας και της εθνικής ανεξαρτησίας.²³⁴

Ο μύθος της εθνικής επιλογής οργανώθηκε γύρω από την πίστη για την ύπαρξη ενός «εκλεκτού λαού» και αποτέλεσε και αποτέλεσε το προσδιοριστικό στοιχείο στη συγκρότηση του έθνους.²³⁵

Στην περιοχή των Βαλκανίων οι διαφορετικές εθνοτικές ομάδες που ζούσαν στα πλαίσια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αυτοπροσδιορίζονταν με βάση θρησκευτικά, πολιτισμικά και γλωσσικά κριτήρια. Η ενσωμάτωση των εθνοτικών ομάδων σε θρησκευτικές κοινότητες (μιλέτ), από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθιστά τη θρησκευτική συνείδηση κυρίαρχο στοιχείο αυτοπροσδιορισμού.

Στην περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης καθίσταται ο κυρίαρχος πολιτικός θεσμός ο οποίος αναλαμβάνει να διαμεσολαβεί ανάμεσα στον Οθωμανικό διοικητικό μηχανισμό και του υπόδουλους χριστιανούς. Ο σταδιακός «εξελληνισμός» του Πατριαρχείου καθιστά την ελληνική εθνοτική ομάδα πολιτικά κυρίαρχη στην περιοχή των Βαλκανίων. Η δημιουργία των αυτοκέφαλων εκκλησιών αποκρυσταλλώνει την διάθεση για εθνική ολοκλήρωση των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων αλλά και τη διάρρηξη της συνοχής και της οικουμενικότητας -μία συνοχή που συγκροτήθηκε γύρω από το Οικουμενικό Πατριαρχείο- των ορθόδοξων χριστιανικών κοινοτήτων, τα θρησκευτικά προσδιορισμένα μιλέτ μετατρέπονται σε σύγχρονα έθνη. Η μεταβολή των Βαλκανικών εθνοτικών ομάδων σε σύγχρονα έθνη απαιτεί την εθνικοποίηση της θρησκείας. Και η εθνικοποίηση της θρησκείας είναι μία διαδικασία που γίνεται πάντα εκ των υστέρων. Ο

²³³ SUGAR. P.: ό.,π.

²³⁴ SUGAR. P.: ό.,π.

²³⁵ SMITH A.: "Chosen people" στο Ethnicity ό.,π.

Χριστιανισμός για τον «Έλληνα» την περίοδο της Τουρκοκρατίας *δεν είναι απλά Ελληνικός*,²³⁶ γίνεται.

Ο όρος Ρωμιάς χρησιμοποιείται κατά την Οθωμανική περίοδο για να δηλώσει μια πολιτικο-θρησκευτική ταυτότητα και δεν περιέχει εθνικό περιεχόμενο.²³⁷ Για τον υπόδουλο ελληνισμό η ορθόδοξη χριστιανική παράδοση αποτελεί το μέσο για την διαφοροποίησή του από τον αλλόθρησκο Οθωμανό.

Η Νεοελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα έχει έντονο αγροτικό και προκαπιταλιστικό χαρακτήρα. Παράλληλα η απουσία των ιστορικών διεργασιών και των πολιτικών συγκρούσεων, που θα οδηγήσουν στην συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων που συμβάλλουν στις κοινωνικές εξελίξεις και μεταβολές αποτελούν τα βασικά δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας.

Μέσα σε αυτό το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο εμφανίζεται ο ελληνικός εθνικισμός το περιεχόμενο του οποίου θα προσδιορίσει μία διπλή στοχοθεσία: η αποτίναξη του τουρκικού ζυγού και η συγκρότηση εθνικού κράτους. Τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας και την οργάνωση του ελληνικού εθνικού κινήματος αναλαμβάνουν αρχικά οι διανοούμενοι διαμέσου της πατριωτικής προπαγάνδας. Οι έλληνες διανοούμενοι που ήρθαν σε επαφή με τις δυτικές ιδέες θα αποτελέσουν τους αρχικά τους φορείς του εθνικιστικού λόγου, θα προσπαθήσουν να εισάγουν θεσμούς και θα διαμορφώσουν αρχικά το εθνικοαπελευθερωτικό και φιλελεύθερο περιεχόμενο του ελληνικού διαφωτισμού. Οι υπάρχουσες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές σχέσεις καθώς επίσης και τα αιτήματα του υπόδουλου ελληνισμού θα αναδιαμορφώσουν τις επείσακτες από τη Δύση, ιδέες των διανοουμένων.

Η ανάγκη του ελληνικού εθνικισμού να συνδέσει το έθνος με ένα παρελθόν, μια ιστορική κληρονομιά και έναν υψηλό πολιτισμό θα οδηγήσει στην σύνδεση των επείσακτων δυτικών ιδεών με την ιδέα της εθνικής αφύπνισης. Οι εθνικιστές διανοούμενοι θα συνδέσουν αρχικά, τις ιδέες του Διαφωτισμού με την αρχαιότητα προκειμένου το έθνος να αποκτήσει μία μακρά εθνική ιστορία. Ο εθνικός χρόνος θα συντεθεί από τρεις στιγμές: το παρελθόν, το παρόν και το

²³⁶ ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ Α.: Οι κυρίαρχες αντιλήψεις για τον άνθρωπο στον Ελληνισμό και τον Χριστιανισμό, στο *Αρχαιολογία*, τχ. 37, Δεκ. 1990.

²³⁷ ΑΙΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ Γ: ό.,π., σελ. 48..

μέλλον πάνω στην κεντρική γραμμή της συνέχειας που συνέχει και διατηρεί το έθνος αιώνιο και αναλλοίωτο. Ο ελληνικός εθνικισμός θα συνθέσει την εθνική ιστορία του συγκροτώντας ταυτόχρονα τις κεντρικές αναπαραστάσεις για το παρελθόν και το μέλλον. Η δημιουργία των «μύθων του παρελθόντος και των ονείρων του μέλλοντος»²³⁸ υπήρξε μία μακρά και διαδραστική διαδικασία επιλογών και αποκλίσεων. Η συγκρότηση της εθνικής κουλτούρας θα ορίσει το περιεχόμενο και τα όρια της «εθνικής μνήμης». Αν στην περίοδο του Βυζαντίου ο όρος έθνος είχε αρνητικό πρόσημο και όριζε εκείνες τις κοινωνικές ομάδες που δεν εντάσσονταν μέσα στα όρια της Χριστιανικής κοινότητας ή δεν είχαν το προνόμιο να εξουσιάζονται από τον εκπρόσωπο του θεού, την Βυζαντινή Αυτοκρατορία,²³⁹ στην περίοδο της συγκρότησης του Ελληνικού έθνους και της εγχάραξης της εθνικής ταυτότητας στα μέλη του, το περιεχόμενο του έθνους ανασηματοδοτείται και το Βυζάντιο γίνεται ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στον αρχαίο πολιτισμό και τον νεοελληνικό πολιτισμό. Το εθνικό συλλογικό υποκείμενο θα μετατραπεί σε έναν περιούσιο λαό επιφορτισμένο από τη θεία πρόνοια με την αποστολή του εκπολιτισμού της Ανατολής. Η αντίληψη της «θείας πρόνοιας» που διέπει τη ζωή των ανθρώπων, που προβάλλεται από την Ορθοδοξία, θα μετατρέψει τον στόχο της εθνικής ενότητας σε αποστολή. Μια αποστολή που βρίσκεται υπό την καθοδήγηση μίας αόρατης δύναμης. Η Μεγάλη Ιδέα θα αποτελέσει την κυρίαρχη προσλαμβάνουσα εικόνα διαμέσου της οποίας θα δομηθεί ο εθνικός εαυτός, -ένας εαυτός που υπερέχει, ανώτερος- αλλά και ο εθνικός άλλος, ο οποίος θα πάρει τη μορφή της απειλής.

Παρότι οι Έλληνες διανοούμενοι ήρθαν σε επαφή με τις ιδέες και τους θεσμούς της Δύσης, θα επαναπροσδιοριστούν και θα ενσωματωθούν στις πολιτικές δομές της ελληνικής κοινωνίας. Άλλωστε η εισαγωγή των δυτικών ιδεών στην ελληνική κοινωνία δεν έγινε χωρίς συγκρούσεις και αντιστάσεις από την κυρίαρχη θεολογική σκέψη και χωρίς να αναδιαμορφωθούν από την δυναμική των αναγκών των υπόδουλου Ελληνισμού. Αλλά και η χρήση του έθνους για τη θεμελίωση της πολιτικής εξουσίας δε σημαίνει την αυτονομία της

²³⁸ KOHN, H.: ό.π.

²³⁹ CAMPBELL J. & SHERRAD P: "The idea of the Greek nation" στο *Modern Greece*, Frederick A. Praeger, New York 1968, σελ. 20.

σκέψης των διανοουμένων από τη θρησκεία.²⁴⁰ Όπως έχουμε αναφέρει, εκπρόσωποι του ελληνικού διαφωτισμού, υποστήριξαν τη δημιουργία εθνικής εκκλησίας προκειμένου να πραγματοποιηθεί η εθνική ανεξαρτησία της Ελλάδας.

Η επικράτηση της «ορθόδοξης» εξήγησης της ιστορίας διαμόρφωσε τις συλλογικές αλλά και ατομικές αναπαραστάσεις, στην ελληνική κοινωνία. Η πίστη σε ένα ένδοξο παρελθόν αλλά και η πίστη στη συνέχεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας αποτέλεσαν τα δύο κυρίαρχα σχήματα αντίληψης που συγκρότησαν την ελληνική εθνική ταυτότητα. Για τη χριστιανική παράδοση η τουρκική κυριαρχία σήμαινε την τιμωρία του θεού στον εκλεγμένο λαό του, για τα αμαρτήματά του.²⁴¹ Ενώ η εθνική απελευθέρωση σηματοδότησε την αναγέννηση του έθνους και της αποστολής του. Ένα έθνος που από τα πρώτα κιάλια συντάγματα ορίστηκε ως ορθόδοξο.²⁴² Για τον υπόδουλο Έλληνα χριστιανό ο θεός μετατράπηκε σε θεό σωτήρα από τον τουρκική καταπίεση. Η επίκληση μιας υπερκόσμιας δύναμη γίνεται με στόχο την ικανοποίηση πραγματικών υλικών αναγκών του υπόδουλου χριστιανού. Αν και ο Χριστιανισμός αποτέλεσε στοιχείο ενότητας και συνεκτικότητας για τον υπόδουλο Ελληνισμό την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι κοινωνικο – οικονομικές διαφορές και συγκρούσεις τελικά προσδιόριζαν την διαδικασία επιλογής εθνικών ταυτοτήτων.²⁴³ Η αντίληψη της χριστιανικής κοινότητας στη τουρκοκρατία ως μίας ομοιογενούς πολιτισμικής κοινότητας που προσδιορίζεται από τον ορθόδοξο τρόπο ζωής²⁴⁴ και οι μύθοι γύρω από τον τρόπο άσκησης της εξουσίας από την Εκκλησία αποτελεί «μία ακόμη εξιδανίκευση της ελληνικής ιστοριογραφίας».²⁴⁵

Την εγχάραξη της εθνικής ταυτότητας στα μέλη του έθνους θα αναλάβει στη συνέχεια το ελληνικό εθνικό κράτος από τις πρώτες δεκαετίες της σύστασης του. Η δημιουργία ενός συγκεντρωτικού συνταγματικού κράτους, όπως εμφανίστηκαν στη Δύση, προϋποθέτει την εθνική αυτονομία, την ύπαρξη ενός γραφειοκρατικού κρατικού μηχανισμού, τη συγκρότηση

²⁴⁰ ΠΕΤΡΟΥ, Ι.: ό.,π.

²⁴¹ CAMPBELL J. & SHERRAD P: ό.,π.

²⁴² ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ Α: «Διαφωτισμός, θρησκεία και παράδοση στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία» ό.,π.

²⁴³ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ Γ: ό.,π.

²⁴⁴ ΣΜΕΜΑΝ Α: Η αποστολή της εκκλησίας στο σύγχρονο κόσμο, Ακρίτας, Αθήνα 1993.

²⁴⁵ ΜΑΠΠΑ Σ: Ορθοδοξία και εξουσία στην ελληνική κοινωνία, Εξάντας, Αθήνα 1997, σελ. 63.

τακτικού στρατού, την οργάνωση ενός εθνικού εκπαιδευτικού συστήματος και τέλος το διαχωρισμό κράτους και εκκλησίας. Οι επείσακτοι κρατικοί θεσμοί θα λειτουργήσουν με διαφορετικό τρόπο στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας, μία κοινωνία κυρίαρχα προαστική.²⁴⁶ Οι προσπάθειες δημιουργίας συγκεντρωτικού κρατικού μηχανισμού θα διακυβεύσει τα συμφέροντα της κυρίαρχης πολιτικής τάξης που εδράζεται στην τοπική εξουσία, ενώ η δημιουργία ενός κοσμικού κράτους θα διακυβεύσει την πολιτική εξουσία της εκκλησίας.²⁴⁷ Η αδυναμία ανάδειξης μίας κοινωνίας πολιτών, που αυτενεργεί και πράττει στη βάση ενός κοινωνικού συμβολαίου, η εξουσία της οποίας νομιμοποιείται στην αρχή της συλλογικής βούλησης, έχει ως αποτέλεσμα την συγκρότηση ενός παντοδύναμου κράτους που κυριαρχεί πάνω στην κοινωνία.

Ο διαχωρισμός της δημόσιας και της ιδιωτικής σφαίρας, όπως αυτή εμφανίστηκε στη Δύση, αποτέλεσε προϊόν ιστορικής διαδικασίας από την οποία συγκροτήθηκαν τα θεσμικά πλαίσια που επιβάλλουν τον χωρισμό κοινωνίας και κράτους. Στην Ελλάδα αυτές οι ιστορικές διαδικασίες δεν έλαβαν χώρα. Το νεοσύστατο ελληνικό εθνικό κράτος θα αναλάβει ως πρωταρχικό ρόλο την αναπαραγωγή αλλά και τη διαμόρφωση των κυρίαρχων κοινωνικών δυνάμεων.²⁴⁸ Παράλληλα θα ομογενοποιήσει τα μέλη του εντός της επικράτειάς του διαμέσου της καλλιέργειας της εθνικής συνείδησης και ταυτότητάς τους.

Η δημιουργία εκπαιδευτικού μηχανισμού θα αποτελέσει πρωταρχικό μέλημα του ελληνικού κράτους. Το εκπαιδευτικό σύστημα θα αναλάβει να τη διαμόρφωση της συνολικής εικόνας του εθνικού εαυτού. Η γλωσσική ομοιογένεια, η γνώση της ιστορίας του έθνους και η καλλιέργεια της θρησκευτικής συνείδησης θα αποτελέσουν τους κύριους άξονες της εκπαίδευσης.

Η δημιουργία εθνικής εκκλησίας με πρωτοβουλία του ελληνικού κράτους, θα διατηρήσει και θα ενισχύσει την πολιτική δύναμη της εκκλησίας. Το ελληνικό εθνικό κράτος θα δώσει στην Εκκλησία εθνική ταυτότητα και τη μετατρέψει σε θεσμό του κράτους «προικισμένη

²⁴⁶ ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ Κ: «Κράτος και κοινωνία στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα» στο *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας* (18^{ου}-20^{ος} αιώνας) ΔΕΡΤΙΛΗΣ Γ. Β. - ΚΩΣΤΗΣ Κ., Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1991.

²⁴⁷ ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ Ν: « Η νεοελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα» στο *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας* (18^{ου}-20^{ος} αιώνας) ό.π. σελ. 123 - 129.

με δημόσια εξουσία».²⁴⁹ Ο εναγκαλισμός του κράτους και της εκκλησίας θα εξαλείψει τον κοσμικό χαρακτήρα των δημοσίων υποθέσεων εφόσον η εκκλησία δρα προνομιακά στα πεδία που αφορούν τις κρατικές υποθέσεις και τα εθνικά ζητήματα. Παράλληλα το κράτος θα καταστεί ο βασικός δημιουργός των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων του πολίτη.²⁵⁰ Δικαιώματα τα οποία περιορίζοντα και καταπατούνται από συνταγματικούς περιορισμούς όπως στην περίπτωση της θρησκευτικής ελευθερίας αφού αυτή αναγνωρίζεται στις «γνωστές θρησκείες». Ενώ η απουσία νομικής κάλυψης για τους ετερόδοξους και τους αντιρρησίες συνείδησης, η απαγόρευση προσηλυτισμού, οι πρακτικές άρνησης παροχής αδειών για την ανέγερση οίκων λατρείας άλλων θρησκειών ή δογμάτων, καταστρατηγούν το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας και επιβάλλουν τις θρησκευτικές διακρίσεις. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Α. Πόλις, η θρησκευτική ελευθερία ισχύει στο βαθμό που το επιτρέπει το Σύνταγμα.²⁵¹

Η συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας αποτέλεσε μία μακράιωνη διαδικασία όπου το περιεχόμενο της ουδέποτε υπήρξε σταθερό και αμετάβλητο. Όπως όλες οι ταυτότητες, έτσι και η εθνική ταυτότητα των Ελλήνων διαμορφώνεται γύρω από τις ατομικές και συλλογικές εμπειρίες και τις αναπαραστάσεις που κάθε φορά κυριαρχούν για τον εαυτό και τον άλλο. Η ελληνική εθνική ταυτότητα είναι κατά βάση μία πολιτισμική ταυτότητα όπου ορίζει τον εθνικό εαυτό ως απόληξη και φορέα ενός υπεροχικού πολιτισμού ενώ ο άλλος – όποιος ορίζεται κάθε φορά σαν τέτοιος- εμφανίζεται ως μόνιμη απειλή. Η προσλαμβάνουσα αναπαράσταση των Ελλήνων για τον «άλλο» προσδιορίζεται από την εθνικότητα και την θρησκεία. Ο αντίληψη του Έλληνα για τον «άλλο» συγκροτείται από την εικόνα του Τούρκου/ Μουσουλμάνου.²⁵²

Η ελληνική κοινωνία αναγνωρίζει τον θρησκευτικό «άλλο» ως : Μουσουλμάνο, Καθολικό, πρόκειται για τις δύο θρησκείες με τις οποίες η Ορθοδοξία αντιμετώπισε ως απειλή, μέσα από τους όρους ανωτερότητας ή κατωτερότητας. Άλλωστε η Ορθοδοξία παρουσιάζεται ως μία εξ

²⁴⁸ ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ Κ: ό.,π.

²⁴⁹ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ Α: Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος- Έθνος, Νεφέλη, Αθήνα 2000, σελ. 50.

²⁵⁰ ΠΟΛΛΙΣ Α: Κράτος, Δίκαιο και ανθρώπινα δικαιώματα στην Ελλάδα, Ίδρυμα Μεσογειακών μελετών, Αθήνα 1988 σελ. 34.

²⁵¹ ΠΟΛΛΙΣ Α: ό.,π

αποκαλύψεως Αλήθεια στην οποία δεν υπάρχει δυνατότητα παρέμβασης των ανθρώπων. Αν η Αλήθεια της Ορθοδοξία είναι «σωστική» και «μεταμορφωτική», το «σφάλμα» ορίζεται ως «δαιμονική διαστρέβλωση», ως «κόλαση».²⁵³ Η νεορθόδοξη θεώρηση αντιμετωπίζει την ορθόδοξη πίστη «ως πράξη ζωής», ως «τρόπο βίου» η οποία «διαχωρίζει τον ορθόδοξο Έλληνα από τον αλλόδοξο Τούρκο ή τον ετερόδοξο 'Φράγκο'»²⁵⁴ Ενώ η «ουσία» της Ελληνικότητας βρίσκεται στη χριστιανική εμπειρία και αντιτίθεται στον «δυτικό άνθρωπο» που αντιμετωπίζει τη θρησκεία με την λογική ως αντικείμενο ατομικής κατανόησης.²⁵⁵ Αυτή η αδυναμία της Ορθοδοξίας να αντιμετωπίσει κριτικά τον εαυτό της και ισότιμα τον «άλλο» όπως αναφέρει η Σ. Μάππα, θεμελιώνει την αδυναμία της ελληνικής κοινωνίας να σκεφτεί αυτοκριτικά και να αντιμετωπίσει τον «Άλλο» με όρους ισότητας.²⁵⁶ Άλλωστε η σχέση ισότητας είναι μία σχέση απρόσωπη, θεμελιώνεται πάνω στην αναγνώριση και σεβασμό του «άλλου». Για την ορθόδοξη παράδοση η κοινωνία προσλαμβάνεται αδιαφοροποίητη, η κοινότητα των πιστών είναι μία «τέλεια κοινότητα»²⁵⁷ η οποία οργανώνεται στη βάση του χριστιανικού τρόπου βίου. Η πίστη και η εμπειρία στον Ορθόδοξο χριστιανισμό, ταυτίζονται. Αυτή η ταύτιση και ο υπερτονισμός του ορθόδοξου τρόπου βίου καθιστά αδύνατη την αναγνώριση του «άλλου».²⁵⁸

Από τα τέλη της δεκαετίας του '80 οι εξελίξεις σε διεθνή επίπεδο (κατάρρευση των χωρών «του υπαρκτού σοσιαλισμού») στο εσωτερικό πολλών κρατών (εισροή πληθυσμού) αλλά και η ανάδυση νέων κατηγοριών όπως «παγκοσμιοποίηση», «πολυπολιτισμικότητα», «μετα-εθνική κοινωνία» έθεσαν τον εθνικισμό πάλι στη δημοσιότητα αποκαλύπτοντας ότι αυτός (ο εθνικισμός) υπήρξε ο βασικός άξονας αναφοράς στον πολιτικό λόγο και πολιτική κουλτούρα των σύγχρονων κρατών.

Στην ελληνική κοινωνία οι παραπάνω εξελίξεις είχαν ως αποτέλεσμα την επανεμφάνιση των φανταστικών προβλημάτων των «επιβουλών» και των «απειλών» των εχθρών από τη Δύση και

²⁵² ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ Γ., ΔΩΔΟΣ Δ., κ.ά., «Η πρόσληψη και η αντιμετώπιση του "Άλλου" στη σημερινή Ελλάδα», Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, τχ. 5 (Απρίλιος 1995) σελ. 81- 100.

²⁵³ ΣΜΕΜΑΝ Α: ό.,π.

²⁵⁴ ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ Χ.: Ορθοδοξία και Δύση στη νεότερη Ελλάδα, Δομός, Αθήνα 1992.

²⁵⁵ ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ Χ.: ο.,π.

²⁵⁶ ΜΑΠΠΑ Σ.: ό.,π.

²⁵⁷ ΛΙΠΟΒΑΤΣ, Θ.: Ορθόδοξος χριστιανισμός και εθνικισμός: Δύο πτυχές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, Ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης, τχ. 2, Οκτώβριος 1993 σελ. 40.

την Ανατολή και αποκάλυψαν το «διχασμό της ελληνικής ταυτότητας».²⁵⁹ Ο εθνικιστικός ανορθολογικός λόγος αποτέλεσε το κοινό σημείο της πλειοψηφίας των πολιτικών κομμάτων, των ΜΜΕ, της ιεραρχίας της εκκλησίας και ομάδας των διανοουμένων. Η υπεράσπιση της ομογενούς εθνικής κοινότητας, η αδυναμία αναγνώρισης του «Άλλου», η απειλή της εθνικής συρρίκνωσης αλλά και οι πρακτικές που έλαβαν χώρα – οι επιχειρήσεις «σκούπας» αποτέλεσαν την μεταναστευτική πολιτική του ελληνικού κράτους τη δεκαετία του '90, η συγκρότηση ένοπλων ομάδων σε τοπικές κοινωνίες με στόχο «την αντιμετώπιση των αλλοδαπών», η απαγόρευση αλλοδαπού μαθητή να συμμετάσχει σε εθνική επέτειο, οι ομαδικές βαπτίσεις αλλόθρησκων αλλοδαπών -, στην ελληνική κοινωνία, φέρνουν στο προσκήνιο το ζήτημα της σχέσης της δημοκρατίας και του εθνικισμού, του αναπροσδιορισμού του όρου της ιδιότητας του πολίτη και του περιεχομένου των ταυτοτήτων.

Η επικαιρότητα των παραπάνω ζητημάτων άνοιξε τη συζήτηση για το θέμα της «πολιτικής της αναγνώρισης». Στη συζήτηση αυτή ο Habermas, προτείνει τον «πατριωτισμό του συντάγματος» ως συνδετικό κρίκο ανάμεσα στους διαφορετικούς πολιτισμούς και αντιλήψεις για τη ζωή. Κάθε κοινωνία υποστηρίζει ο Habermas, έχει το ηθικό δικαίωμα να προστατεύσει τις βασικές της αξίες και αρχές όπως αυτές εμπεριέχονται στο συνταγμά της και διαμορφώνονται από το πολιτικό – κοινωνικό σώμα. Η πολιτική της ένταξης σημαίνει τον σεβασμό των θεμελιωδών αυτών αρχών αλλά και την αναγνώριση των διαφορών ανάμεσα στους πολιτισμούς.²⁶⁰ Στην πρόταση για την δημιουργία μιας συνταγματικής ιδιότητας του πολίτη (μέσα από τον ορισμό μίας ηθικής και νομικών κανόνων) ο Ε. Μπαλιμπάρ, προτείνει «τη συλλογική πολιτική πρακτική, τη συλλογική πρόσβαση στην πάντα “ υπό κατασκευή” ιδιότητα του πολίτη».²⁶¹

²⁵⁸ ΛΙΠΟΒΑΤΣ, Θ.: Ορθός Λόγος και θέληση ..., ό.π, σελ. 170 –171.

²⁵⁹ ΛΙΠΟΒΑΤΣ, Θ.: «Η Διχασμένη Ελληνική Ταυτότητα και το πρόβλημα του Εθνικισμού» στο Η Ελληνική κουλτούρα σήμερα ό.π. σελ. 115-132.

²⁶⁰ ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ Η.: «Αντιστάσεις στην πολυπολιτισμικότητα» στο *Επιστήμη και Κοινωνία(Πολυπολιτισμικότητα)*, τχ.2-3, (Άνοιξη – Φθινόπωρο) 1999, σελ.53- 104.

²⁶¹ ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ Ε.: «Το τέλος της κρατικής κυριαρχίας, η εξαφάνιση του λαού και ο Ευρωπαίος πολίτης», *Αυγή* 26/8/2001, σελ.32.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΓΟΥΡΙΔΗΣ Σ.: «ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΙΔΕΑΣ» ΣΤΟ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΡΑΣΚΗΝΙΟ, ΑΘΗΝΑ 2000.

ΑΝΤΕΡΣΟΝ, ΜΠ.: ΦΑΝΤΑΣΙΑΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ. ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΠΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΤΗ ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ. ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ, ΑΘΗΝΑ 1997

ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Σ.: Η ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΡΟΛΟΥ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ. ΕΘΝΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟ Η ΕΘΝΟΣ ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΟ, ΙΔΡΥΜΑ ΣΑΚΗ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ, ΤΟΜ. 7.

ΑΡΟΝ, Ρ.: Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ (ΤΟΜ. Β'), ΓΝΩΣΗ, ΑΘΗΝΑ, 1984

ΒΕΝΤΟΥΡΑ, Λ.: ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΘΝΟΣ, ΑΘΗΝΑ, 1994

ΒΕΡΕΜΗΣ Θ.: «ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1821 - 1912» ΣΤΟ ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ, ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ, ΜΙΕΤ, ΑΘΗΝΑ 1999

ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ Χ.: ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΚΑΙ ΔΥΣΗ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ, ΔΟΜΟΣ, ΑΘΗΝΑ 1992.

ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, Ν.: «ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑ» στο ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΑΟΥΣΗΣ (ΕΠΙΜ.) ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑ. ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΙ ΑΞΟΝΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ, ΕΣΤΙΑ, ΑΘΗΝΑ 1983

ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ, ΕΤ., ΒΑΛΕΡΣΤΑΙΝ ΕΜ.: ΦΥΛΗ, ΛΑΟΣ, ΤΑΞΗ. ΟΙ ΔΙΦΟΡΟΥΜΕΝΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ. ΕΚΔΟΣΕΙΣ Ο ΠΟΛΙΤΗΣ, ΑΘΗΝΑ 1991.

GELLNER Ε.: ΕΘΝΗ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, ΑΘΗΝΑ 1992.

ΔΕΡΤΙΛΗΣ, Γ. Β. - ΚΩΣΤΗΣ, Κ. (επιμ.): ΘΕΜΑΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ (18^{ος} - 20^{ος} αιώνας), ΣΑΚΚΟΥΛΑ, ΑΘΗΝΑ - ΚΟΜΟΤΗΝΗ 1991.

ΔΗΜΑΡΑΣ, Α.: Η ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΠΟΥ ΔΕΝ ΕΓΙΝΕ, Α - Β ΤΟΜΟΣ, ΕΡΜΗΣ ΑΘΗΝΑ 1990.

ΔΗΜΑΡΑΣ, Κ. Θ.: ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ, ΕΡΜΗΣ, ΑΘΗΝΑ 1985.

ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, Ν.: Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΣΗΜΕΡΑ, ΟΔΥΣΣΕΑΣ, ΑΘΗΝΑ 1994.

ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ Ν.: Ο ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ, ΣΑΚΚΟΥΛΑ, ΑΘΗΝΑ, 1996.

ΔΟΞΙΑΔΗΣ, Κ.: ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΜΕΣΑ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ, ΠΛΕΘΡΟΝ, ΑΘΗΝΑ 1995.

ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ, ΒΕΡΕΜΗΣ Θ.
(επιμ.), ΜΙΕΤ, ΑΘΗΝΑ 1999.

ΕΘΝΟΣ - ΚΡΑΤΟΣ - ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ:(ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ), ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΣΠΟΥΔΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΑΘΗΝΑ 1994.

ΕΛΕΥΘΕΡΟΠΟΥΛΟΥ: ΘΡΗΣΚΕΙΑ, ΘΕΟΣ, ΗΘΙΚΟΤΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ, ΑΘΗΝΑ,
ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ, 1953.

ΚΙΤΡΟΜΙΛΙΔΗΣ, Π.: « ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΑΙΤΗΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΟ 19^Ο ΑΙΩΝΑ» ΣΤΟ ΘΕΜΑΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ (18^{ΟΣ}-200Σ
ΑΙΩΝΑΣ) ΔΕΡΤΙΑΗΣ Γ. Β. - ΚΩΣΤΗΣ Κ., (επιμ.) ΣΑΚΚΟΥΛΑ, ΑΘΗΝΑ - ΚΟΜΟΤΗΝΗ
1991.

ΚΙΤΡΟΜΙΛΙΔΗΣ Π.: « ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΩΣ ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ» ΣΤΟ
ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ, ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΙ ΚΑΙ ΒΙΩΜΑΤΙΚΟΙ ΑΞΟΝΕΣ ΤΗΣ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ, ΕΣΤΙΑ, ΑΘΗΝΑ 1983.

ΚΙΤΡΟΜΙΛΙΔΗΣ, Π.: «ΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ» ΣΤΟ ΕΘΝΙΚΗ
ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ, ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ, ΜΙΕΤ,
ΑΘΗΝΑ 1999

ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΧΡ (επιμ.): «ΕΜΕΙΣ» ΚΑΙ ΟΙ «ΑΛΛΟΙ»: ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΙΣ
ΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΑ ΣΥΜΒΟΛΑ, Ε.Κ.Κ.Ε., ΤΥΠΟΘΗΤΩ, ΑΘΗΝΑ 1999.

ΚΟΝΔΥΛΗΣ, Π. : Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, ΘΕΜΕΛΙΟ, ΑΘΗΝΑ, 1991.

ΚΟΝΔΥΛΗΣ, Π.: Ο ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ. ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΙΔΕΕΣ.
ΘΕΜΕΛΙΟ, ΑΘΗΝΑ 1988.

ΚΟΥΛΟΥΡΗ, Χ.: ΤΟ ΕΘΝΟΣ ΚΑΙ Ο ΧΩΡΟΣ. ΟΥΕΙΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ
ΣΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ (1880 - 1914), ΔΙΑΒΑΖΩ ΤΕΥΧ. 322 1993 ΣΕΛ. 64 -
65

ΚΕΝΤΟΥΡΙΕ, Ε.: Ο ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ, ΚΑΤΑΡΤΙ, ΑΘΗΝΑ 1999.

ΚΙΝΗΣΗ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΡΑΤΣΙΣΜΟΥ: ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΕΣ ΚΑΙ
ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΡΑΣΚΗΝΙΟ, ΑΘΗΝΑ 2000.

ΗΟBSBAWN, Ε : ΕΘΝΗ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΑΠΟ ΤΟ 1870 ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ, ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ,
ΑΘΗΝΑ

ΛΕΚΚΑΣ, Π.Ε.: ΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ. ΠΕΝΤΕ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΤΑΡΤΙ, ΑΘΗΝΑ 1997.

ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ, : «ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ: Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΑΠΟ
ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ ΜΕΧΡΙ ΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ
ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ» ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑ. ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΙ ΑΞΟΝΕΣ ΤΗΣ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ, ΕΣΤΙΑ, ΑΘΗΝΑ 1983

ΛΙΑΚΟΣ Α.: «ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ» ΣΤΟ Ο ΙΑΝΟΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ, Ο ΠΟΛΙΤΗΣ, ΑΘΗΝΑ 1993

ΛΠΟΒΑΤΣ,Θ : «Ο ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ: ΤΟ ΑΓΧΟΣ ΕΜΠΡΟΣ ΣΤΟ ΜΗ ΤΑΥΤΟΝ», ΣΤΟ ΚΙΝΗΣΗ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΡΑΤΣΙΣΜΟΥ: Η ΕΥΡΩΠΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΗ ΜΕ ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΡΑΤΣΙΣΜΟΥ, ΠΑΡΑΣΚΗΝΙΟ, ΑΘΗΝΑ.

ΛΠΟΒΑΤΣ, Θ.: «Η ΔΙΧΑΣΜΕΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ» ΣΤΟ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ Ν. (επιμ.): Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΣΗΜΕΡΑ, ΟΔΥΣΣΕΑΣ, ΑΘΗΝΑ 1994.

ΛΠΟΒΑΤΣ, Θ.: ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΟ ΡΕΥΜΑ: ΓΙΑ ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ, ΠΛΕΘΡΟΝ, ΑΘΗΝΑ 1995

ΛΠΟΒΑΤΣ, Θ. – ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ Ν.: ΔΟΚΙΜΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΟΔΥΣΣΕΑΣ, ΑΘΗΝΑ 1994

ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Α.: ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΜΕ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ – ΕΘΝΟΣ , ΝΕΦΕΛΗ, ΑΘΗΝΑ, 2000.

ΜΑΠΙΑ Σ: ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΕΞΑΝΤΑΣ, ΑΘΗΝΑ 1997.

Ο ΙΑΝΟΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ, Ο ΠΟΛΙΤΗΣ, ΑΘΗΝΑ 1993.

ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ Α.: «ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ, ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ» ΣΤΟ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΣΗΜΕΡΑ . ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ Ν. (ΕΠΙΜ.), ΟΔΥΣΣΕΑΣ, ΑΘΗΝΑ 1994

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. – ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, ΑΙΚ.: Η ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ, ΠΑΠΑΖΗΣΗ, ΑΘΗΝΑ 1982.

ΠΕΡΣΕΛΗΣ ΕΜΜ.Γ.: «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΧΟΛΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ. ΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ» ΣΤΟ Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΝΩΜΕΝΗ ΕΥΡΩΠΗ, ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, ΑΘΗΝΑ 1996.

ΠΟΛΛΙΣ, Α.: ΚΡΑΤΟΣ, ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΙΔΡΥΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ, ΑΘΗΝΑ 1988.

ΠΕΤΡΟΥ, Ι.: ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1992.

ΡΕΠΟΥΣΗ, Μ.: «ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ ΚΑΙ ΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ: ΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΡΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (ΤΕΛΟΣ 18^{ου} – ΑΡΧΕΣ 20^{ου}) ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ (19^{ου} – ΑΡΧΕΣ 20^{ου})» στο ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ, Π.Ε.Φ. ΣΕΜΙΝΑΡΙΟ 17

ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Ν. Γ.: «ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΩΝ ΔΙΑΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ» ΣΤΟ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ, ΘΕΜΕΛΙΟ, ΑΘΗΝΑ 1987.

ΣΤΑΘΗΣ Π.: «Η ΕΘΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΝ ΙΘ' ΑΙΩΝΑ» ΣΤΟ ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ, Π.Ε.Φ. ΣΕΜΙΝΑΡΙΟ 17

ΣΩΤΗΡΕΛΗΣ, Γ. Χ.: ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ, ΣΑΚΚΟΥΛΑ, ΑΘΗΝΑ 1998.

ΤΕΡΖΑΚΗΣ, Φ.: ΑΝΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΣ, ΦΟΝΤΑΜΕΝΤΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΑΝΑΒΙΩΣΗ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ.

ΤΖΙΟΒΑΣ, Δ.: ΟΙ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΙΔΕΟΛΟΓΗΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ, ΟΔΥΣΣΕΑΣ, ΑΘΗΝΑ 1989.

ΤΣΑΟΥΣΗ, Δ., Γ.: *Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ*, GUTEMBERG, ΑΘΗΝΑ, 1983.

: ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΙ ΚΑΙ ΒΙΩΜΑΤΙΚΟΙ ΑΞΟΝΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ, ΕΣΤΙΑ, ΑΘΗΝΑ 1983.

ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ Κ.: «ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ» ΣΤΟ ΘΕΜΑΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ (18^{ΟΥ} – 20ΟΥ ΑΙΩΝΑΣ) ΔΕΡΤΙΑΗΣ Γ. Β. – ΚΩΣΤΗΣ Κ., (επιμ.) ΣΑΚΚΟΥΛΑ, ΑΘΗΝΑ – ΚΟΜΟΤΗΝΗ 1991.

ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ Κ.: ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΟ ΡΑΤΣΙΣΜΟ ΤΟΥ ΣΗΜΕΡΑ, ΣΤΟ «ΕΞΙ ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΡΑΤΣΙΣΜΟ», ΚΙΝΗΣΗ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΡΑΤΣΙΣΜΟΥ, ΠΑΡΑΣΚΗΝΙΟ, ΑΘΗΝΑ, 1998.

FRAZZE CH.: ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ 1821 – 1852, ΔΟΜΟΣ, 1987.

ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, Α. – ΔΡΑΓΩΝΑ, Θ. (επιμ.): «Τι είν' η πατρίδα μας;» ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, ΑΘΗΝΑ 1997.

ΒΟΤΤΟΜΟΡΕ, Τ., Β.: ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ, GUTEMBERG, ΑΘΗΝΑ, 1999.

ΗΡΟΧ, Μ. – ΤΟΔΟΡΑΒΑ, Μ.: ΕΘΝΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΚΑΙ ΒΑΛΚΑΝΙΑ, ΘΕΜΕΛΙΟ, ΑΘΗΝΑ 1996.

WEBER, Μ.: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΩΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ, ΠΑΠΑΖΗΣΗ, ΑΘΗΝΑ 1987.

WOOLF, S.: Ο ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ, ΘΕΜΕΛΙΟ, ΑΘΗΝΑ 1995.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ANTHROPOLOGICAL APPROACHES TO THE STUDY OF RELIGION, TAVIJSOCK PUBLICATIONS,

CAMPBELL J. & SHERRAD P.: MODERN GREECE, FREDERICK A. PRAEGER, PUBLISHERS, LONDON 1968.

DIAMOND AND PLATTNER: NATIONALISM, ETHNIC CONFLICT, AND DEMOCRACY, THE JOHNS HOPKINS UNIVERSITY PRESS, USA, 1994.

GIDDENS, A.: THE NATION – STATE AND VIOLENCE VOLUME TWO OF A CONTEMPORARY CRITIQUE OF HISTORICAL MATERIALISM. POLITY PRESS, CAMBRIDGE, 1985.

HUTCHINSON J., SMITH A.: NATIONALISM, OXFORD UNIVERSITY PRESS, OXFORD – NEW YORK, 1994.

HUTCHINSON J., SMITH A.: ETHNICITY, OXFORD UNIVERSITY PRESS, OXFORD – NEW YORK, 1996.

NAIRN, T.: THE BRAKE – UP OF BRITAIN, LONDON 1977.

SMITH, A.: NATIONALISM AND MONTERNTY, ROUTLEDGE, 1991.

SMITH, A.: THE ETHNIC ORIGINS OF NATIONS, BLACKWELL, 1986.

SUGAR, P.: “EXTERNAL AND DOMESTIC ROOTS OF EASTERN EUROPEAN NATIONALISM”, ΣΤΟ NATIONALISM IN EASTERN EUROPE, P. F. SUGAR AND I. LESTER, UNIVERSITY OF WASHINGTON PRESS, 1969

SUMNER, W. G.: FOLKWAYS, NEW YORK 1906

TAJFEL, H & TURNER, J.: “AN INTEGRATIVE THEORY OF INTERGROUP CONFLICT” ΣΤΟ W. G. AUSTIN & S. WORCHEL (EDS), THE SOCIAL PSYCHOLOGY OF INTERGOUUP RELATIONS, MONTEREY, CA: BROOKS/COLE, 1979

WEBER, M.: ECONOMY AND SOCIETY. AN OUTLINE OF INTERPRETIVE SOCIOLOGY, UNIVERSITY OF CALIFORNIA PRESS, 1978.

WILLIAMS, R.: KEYWORDS. A VOCABULARY OF CULTURE AND SOCIETY, FONTANA PRESS, LONDON, 1976.

ΑΡΘΡΑ – ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, Γ.: «ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΑ ΩΣ ΠΡΟΣΩΠΟ ΣΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟ ΩΣ ΕΛΛΗΝΑ», *ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ*, ΤΧ. 9 (ΑΠΡΙΛΙΟΣ) 1997.

ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, Γ.: ΕΘΝΟΤΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ. ΟΙ ΟΡΟΙ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΤΟΥΣ, ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ.

ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, ΣΙΑ: «ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ = ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ; ΤΟ ΕΘΝΟΣ, ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΕΔΡΑΖΕΤΑΙ ΕΠΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ», *Ο ΠΟΛΙΤΗΣ*, ΤΧ. 57 (ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ) 1998.

ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ.: «Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΟΥ 1821», *ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ*, ΤΧ. 2 1990.

ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, Β.: «ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΗΣ «ΣΥΜΦΩΝΙΑΣ» ΣΤΗΝ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΚΟΣΜΙΚΗΣ ΥΠΑΓΩΓΗΣ.», *ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ* ΤΧ 3, ΔΕΚ. 1990,

PISTOLI, P.: ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΗ, ΕΚΔ. *ΛΕΒΙΑΘΑΝ*, ΑΘΗΝΑ 1991.

ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, Γ., ΔΩΔΟΣ Δ., Κ.Α., «Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ “ΑΛΛΟΥ” ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΕΛΛΑΔΑ», ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ, ΤΧ. 5 (ΑΠΡΙΛΙΟΣ) 1995.

ΚΑΖΕΠΙΔΗΣ, Α. Χ.: « Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΓΧΥΣΗ ΚΑΙ Ο ΔΟΓΜΑΤΙΚΟΣ ΔΙΑΠΟΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ», ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ, Τ. Α΄, ΑΘΗΝΑ (ΧΕΙΜΩΝΑΣ) 1979.

ΛΙΠΟΒΑΤΣ, Θ.: «ΟΡΘΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΘΕΛΗΣΗ ΣΤΟΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟ», ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ, ΤΧ. 6 (ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ) 1995.

ΛΙΠΟΒΑΤΣ, Θ.: «ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ: ΔΥΟ ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ», ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ, ΤΧ. 2 (ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ) 1993^Α.

ΜΑΡΙΟΛΗΣ Δ: «Η ΔΙΑΠΛΑΣΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ ΚΑΤ’ ΕΙΚΟΝΑ ΚΑΙ ΟΜΟΙΩΣΗ». Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ, ΡΩΓΜΕΣ ΕΝ ΤΑΞΕΙ, ΤΧ. 8-9 (Θρησκεία και εκπαίδευση), ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2000.

ΜΑΡΙΟΛΗΣ Δ.: «180 ΧΡΟΝΙΑ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΩΝ, ΔΙΩΞΕΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΡΙΒΩΝ» ΣΤΟ ΡΩΓΜΕΣ ΕΝ ΤΑΞΕΙ, ΤΧ. 8-9 ΔΕΚ. 2000

ΡΕΠΠΑ Ν.: « ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ» ΣΤΟ ΡΩΓΜΕΣ ΕΝ ΤΑΞΕΙ, ΤΧ. 8-9 ΔΕΚ. 2000.

ΚΑΖΕΠΙΔΗΣ Α.Χ.: « Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΓΧΥΣΗ ΚΑΙ Ο ΔΟΓΜΑΤΙΚΟΣ ΔΙΑΠΟΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ» ΣΤΟ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ, ΤΧ. Α΄, ΑΘΗΝΑ (ΧΕΙΜΩΝΑΣ) 1979.

ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ, Α.: «ΟΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟ», ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ, ΤΧ. ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ , ΑΘΗΝΑ, 1990

ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ, Α.: «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. ΕΙΝΑΙ Ο ΘΕΟΣ ΔΕΞΙΑ;» ΣΤΟ ΤΕΤΡΑΔΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗΣ, ΑΝΟΙΞΗ – ΚΑΛΟΚΑΙΡΙ 1991.

ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ, Α: ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ, ΛΕΒΙΑΘΑΝ ΤΧ 6, 1990.

ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ Α.: ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ, ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ, ΤΧ 3, ΑΘΗΝΑ, ΑΠΡΙΛΙΟΣ – ΙΟΥΝΙΟΣ 1982.

